МӨГАЛЛИМ

Драма биш пәрдәдә

КЕШЕЛӘР:

Салих — авыл мөгаллиме. Халыкка хезмәткә тотынган егет.

Мәрзия — аның хатыны. Гыйлемнән аз гына да ләззәт ала алмый торган, вак тормыштан үтә алмый торган надан бер хатын.

Гайнелхәят — Мәрзиянең анасы. Үзен бик белә дип уйлый торган авыл бае хатыны.

Вахит — компаниядән калмый торган шәкерт.

Закир — аңлы гына авыл кешесе.

Мәрфуга — сүз йөртүче карчык.

Фазыл — үткен егет.

Кешеләр — малайлар, егетләр.

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

Зур гына бүлмә. Тәрәзәләр зур. Түшәм биек. Стенада харита. Өстәл өстендә кәррәи мәҗлессәмә. Каршы тарафта такта берлә бүлгән тагы бер бүлмә, ишегенә пәрдә корылган. Идәндә таз, комган. Эңгер-меңгер вакыт. Салих кулына дәфтәр күтәреп килеп керә. Егерме ике яшьләрендә егет. Өстендә татар казакие, кара кәләпүш. Дәфтәрләрне өстәлгә куеп йөрергә тотына.

Салих. Нинди зур эш! Исәпләп карасаң, күңел рәхәтләнеп туя алмый. Бер ай эчендә утыз бала язу танысын, имеш! Элгәреге заманда монарга кем әйтеп, кем ышаныр иде? Мәктәпкә керсәм, күңел рәхәтләнә. Шуннан чыгасы килми. (Йөри.) Әйе, минем шобагага менә бик зур эш төште. Мин, ялгыз, наданлык берлә эштән чыккан, тәгассыб берлә сасып беткән татар авылына килеп, гыйлем нуры сачә башладым. Минем кулыма зур мәктәп бирелде. Минем ихтыярыма бөтен авылның балаларының тәрбиясе тапшырылды. Мин аларның барысының да башларын нурландыручы булам. Мин аларның барысына да тугры юлны күрсәтүче булам. Мин бу авылга гына түгел, бөтен тирә-якка мәдәният орлыгы сачем. Мин бу буын балаларын гына түгел, киләчәк буынның да тәрбиячесе булам. Мин боларның һәммәсенең рухани аталары булам. Нинди зур эш! Нинди зур бәхет. Бу бәхет кемгә мәяссәр була?

Бер малай кайнаган самавыр күтәреп килеп керә.

Малай. Хәлфә, самавыр өлгерде, хәзерлимме?

Салих. Хәзерлә. (Үзе кулларын юарга тотына, малай тәбәнәк өстәлгә чәй хәзерли дә, лампаны алып чыгып китә. Салих чәй янына килеп утыра да чәй ясый, чәйне эчеп.) Эчәсе килгән икән, эчәсе килүне дә онытканмын! Кешеләр мине килгәннән бирле ябыктың диләр. Ашау-эчү рәтләп вакытында булмагангадыр. Тәнем ябыкса ябыгыр, җаным симерде. Мин тән колы түгел, жан колы.

Кечкенә генә бер малай чәйнек күтәреп керә.

Малай (чәйнекне сузып). Хәлфә абый! Әни сиңа каймак җибәрде, Гариф абзый өлеше, диде. Бик дога кылып чәй эчсен, диде.

Салих (торып ала). Рәхмәт...

Малай (читкә карангалап). Апа, матур китап юкмы, диде?

Салих. Нинди матур китап, укыргамы?

Малай. Әйе!

Салих (торып, шкафын ачып актара да берне алып бирә). Мә, менә, ертмасыннар, буямасыннар, аннары китер.

Малай. Ярый. (Чыгып китә.)

Салих. Моңда бер мәктәп кенә түгел, бөтен ирен, хатынын тәрбия кылып була. Мәктәпне, мәктәп кенә түгел, бер зур көтепханәгә әйләндереп була!

Шаулама! Вазыйфә алгач, Казанга хат язып, яңа китаплар алдырырга кирәк. Укысыннар, балалар гына түгел, зурлары да укысын. Чынлап әйткәндә, алар барысы да бала әле!

Малай ут күтәреп керә. Бүлмә яктырып китә. Салих чәй эчә, малай чыгып китә.

Салих. Каймак начар түгел. (Каймак ашый. Торып, дәфтәрләрне алып төзәтергә тотына. Бер дәфтәрне кулына тотып.) Садыйк малаеныкы. Бер ай тәртип берлә укыган малай ничек яза икән? Карыйк әле. (Кулына каләм тота.) Ә, алай икән! (Төзәтеп.) Иҗек бик зарар итә! Ысуле саутия белми! Кара, малай нәрсә язган! Ярар, төзәлер әле. (Икенчесен алып.) Монысы нинди? Ә, монысы арттырыбрак җибәргән. «Хәкъ»не «хак» дип, «хлык»ны «халык» дип, мирзаларча яза. Әллә мирзалар нәселеннәнме?

Шул арада бер кеше килеп керә.

Кеше. Әссәламе галәйкем!

Салих. Вәгаләйкем әссәлам!

Кеше (иске генә билле туннан, киез катадан авыл мужигы. Кесәләрен актарырга тотынып). Менә, хәлфә, миңа шул язуларны гына укып бир әле. (Ыштан кесәсеннән язу эзли.) Алып булмый. Ә, булды, мә! (Бер-ике ертык кәгазь алып Салихка бирә.)

Салих. Утыр. (дип, урын күрсәтә.)

Кеше. Ярар, рәхмәт, басып та торырмын! Иртәгә базарга барырга телим дә. Аллага тапшырып, бер атны сатыйм дигән идем. Азык кыйбат, барыбер кыш чыгарып булмый.

Салих (укый. Бераздан соң бер кәгазьгә күрсәтеп). Менә монысы сары алаша тамгасы: уң колагы ярган, яше ундүрттә дигән.

Кеше. Ә, ансы булмады. Ул иске ат язуы, саткан атныкы. Мин ул атны, теге ачлыкта Әхмәдиләргә саткан идем, яхшы ат иде хайван. (Салих карап тора.) Менә тын да алмаенча, ике сәгатьтә шәһәргә барып җитә иде. Энем солдатка китеп барды, аңарга бурычландык, ул арада азык бик кыйбатланды. Сатмаенча булдыра алмадым.

Салих (икенчесен укып). Монысы өйдә туган җирән бия. Сигез яшендә, тамгасы юк!

Мужик. Менә шул кирәк иде. Рәхмәт, хәлфә! Безнең әле, кара кеше, үзебез укып булмый. Малайны укыттым, укыттым — язу танырлык булмады. Суфи абзыйдан укыды.

Салих. Ничә ел укыды?

Мужик. Белмим, биш-алты ел укыды.

Салих (көлеп). Менә минем шәкертләрем хәзер бер ай укыдылар, язу таный башладылар. Тагы ике ай укысалар, нинди язуны да укырлык булалар.

Мужик. Ул вакытта мондый машина берлә укыту юк иде. Суфи абзый гына укыта иде. Ул вакытта мөселманча гына иде.

Салих. Хәзер русчамыни?

Мужик. Мин белмим, шулай, диләр, кара такта берлә, бисмилласыз китап берлә, диләр. Сабак укыткан өчен жалунияне Булыгин марҗасы бирәме?

Салих. Нишләп Булыгин марҗасы бирсен. Миңа Шәһидуллиннар бирә.

Мужик. Безнең халык белер-белмәс сөйли инде шунда.

Салих. Әле син базарга барам дигән идең, менә миңа шул кәгазь берлә дару алып кайт әле. (Рецептны тотып тора.)

Мужик. Белмим, мин ала белермен микән соң? Минем бит әле баруым да икеле. Барсам, сүз дә юк иде.

Салих. Ярый, алай булса.

Мужик. Хуш, рәхмәт. (Чыгып китә.)

Салих. Синең вакытыңны бернигә санамый. Үзе биш минутка аптекка кереп чыгарга да авырсына! (Тагын берне ясап эчә дә төзәтергә тотына.) Менә мин үземнең хезмәтем берлә шуларны агартырга кирәк. Менә мин шуларның күңелендәге ышанмауны бетерергә кирәк. Шул мәгариф, мәдәният дошманнарын мәгариф, мәдәният колы итәргә кирәк, акрын гына бары да булыр.

Берсе артыннан берсен дәфтәрләрне төзәтеп читкә куя бара. Шул арада кулына чәйнек тотып бер карчык килеп керә.

Карчык. Исәнме, бәбкәм? Хаматвафам (Мөхәммәтвафам) баярга иген тияп базарга барган иде. Атымыз авырып кайтты, бердәнбер атымыз иде. Өшкереп кенә бирсәнә, балакаем. (Чәйнекне Салихка бирә.) Тозлы су. Ауный да ауный, үлмәсә генә ярар иде. Көз көне имана түләргә кырыкмышымызны саткан идек, бу ел колыны да булмады. Бердәнбер атымыз! Керәшен зияраты яныннан әйләндереп карадылар, файда булмады.

Салих. Мин өшкерүдән ни файда булыр? Мин өшкерә белмим, әби!

Карчык. Алып килергә акчам булмады. Менә үзеңә җеп китердем, бик ихлас берлә генә эрләдем. Өшкерсәнә, атымыз терелсен лә!

Салих. Миңа, әби, бернәрсәң дә кирәкми, мин өшкерә белмим, сез аны ат дуктырына алып барыңыз?

Карчык. Ә, урысча гына беләсеңмени? Син өшкерә белмисеңмени?

Салих. Белмим, белмим! Өшкерүдән барыбер файда юк. Ат дуктырына әйтеңез!

Икенче колагыннан кан чыгарсам, бәлки, яхшы мөгаллим булыр идем. (Уйлап торып.) Юк, мин, шул, монда зобани булырга килмәдем. Мин мәдәният, мәгариф таратырга килдем. Гыйлемнең ачы агу булмаенча, балдан да ләззәтле идекен исбат итәр өчен, «әбара, бәара, бәраә»нең заманасы үткәнен белдерергә килдем.

Тагы китабын алып укырга тотына. Малай кереп самавырларны җыештырып ала. Бераз укый, шул арада кызыл гына муенына шарф ураган, биленә кызыл билбау буган бер егет кулына бер бәйләм клиндер күтәреп, кәгазьгә төргән бал тотып килеп керә. Салих исе китеп карап тора.

Егет. Исәнме?

Салих. Аллага шөкер!

Егет. Синең яныңа керeп утырыйм, дидем. Егет кешегә күңелсездер, дидем.

Салих. Күңелсез түгел. Минем эшем бик күп. Эч пошарга бушар хәл юк.

Егет. Әйдә әле, самавыр куйдырып җибәр әле! Бал берлә үзеңне сыйлыйм әле.

Салих. Мин хәзер генә эчтем. Теләсәң, сиңа куйдырыйм. Үземнең эчәсем килми.

Егет. Бал берлә эчәрсең әле. Мин сыйларга дип килдем. Читтән килгән кеше, күңелсездер, дидем. Кызлар берлән дә таныш түгелдер, дидем.

Салих. Мин монда кызлар берлә танышырга дип килмәдем, мөгаллим булып килдем. Эчәмсең, куйдырыйммы?

Егет. Куйдыр, сөйләшеп утырырмыз әле. (Өстен тишенә.)

Салих диварны кага. Шул арада малай килеп керә.

Салих. Самавыр яңарт әле.

Малай. Ярый, мәктәптә мич яна, хәзер кайнатам.

Егет (утыра. Кесәсеннән бер әллә ничә төрле буяу берлә буяп бетергән кызлар хаты алып Салихка бирә.) Мә, укы әле! (Салих укый.) Шәпме? Менә шуңарга каршы хат язарга кирәк. Син бик төшертеп китап бәетләре берлә генә язып бир әле. Синең буяулы караң бармы?

Салих. Карам бар да, мин андый хат яза да белмим, язасым да килми.

Егет. Сездә андыйны язмыйлармыни? Алай булса, үзеңчә язып бир! Бер фурмы булсын!

Салих. Мин яза алмыйм.

Егет. Син миннән курыкма, мин сер саклый торган егет. Бүген булмаса, иртәгә язарсың. Менә чәй эчик тә кызлар кич утырган йиргә барыйк. Бик шәп кызлар берлә үзеңне уйнатырмын.

Шул арада малай самавырны кертә.

Салих (малайга). Чәй сал.

Малай чәй сала, чәй урыны хәзерләп чыгып китә. Салих егеткә чәй ясап бирә, үзе эчми. Егет, кесәсеннән бер бутылка аракы чыгарып, бер дә сорамаенча-нитмәенчә стаканга сала да Салихка бирә.

Салих. Мин эчмим!

Егет. Нәрсә эчмисең? Монда беркем юк, син миннән курыкма! Эчеп җибәр.

Салих. Юк, юк. Юкны сөйләмә! Әллә син мине тилегә санадыңмы?

Егет үзе эчә.

Егет. Син әле әллә ни кылынасың. Безнең монда елның елында хәлфә була иде. Бер дә болай кыйланмыйлар иде, яше җиткән егетләр чыкмаенча хәлфә янында яталар иде. (Үзе чәй эчә. Салихка.) Син ник эчмисең? Эч әле бал берлә, бал бик яхшы.

Салих. Минем эчәсем килми.

Егет. Син кызык кеше. Хуҗа эчмәгәч, мин нишләп эчеп утырыйм. Хәерле булсын. Алай булса, әйдә кызлар янына барамыз.

Салих. Мин нәрсәгә барыйм анда?

Егет. Менә сүз! Кызлар яньша нәрсәгә баралар? Күңел ачарга.

Салих. Юк, мин бармыйм.

Егет (торып китә башлап). Син безгә серне белгертмәскә телисең. Бездән качып йөрмәкче буласың, юк, ансы булмас, без мондагы эшне барын белеп торамыз.

Салих. Беләңез, минем яшерен эшем юк.

Егет. Безнең монда хәлфәләр безнең сүздән чыкмыйлар иде. Без кызлар янына барсак, алар да баралар иде. Без утырышлар ясасак, калпаниягө (компания) керәләр иде. Син бит учитель, сиңа кешедән куркып торырга түгел; син падишаһлыктан жалуния ала торган кеше.

Салих. Мин бер кемнән дә курыкмыйм, үзем теләмим.

Егет. Юк, син итәк астан йөретмәкче буласың. Теләмәгәч, ник Сәлахи кызына китап бирдең? Ә, эләктеңме?..

Салих. Мин сиңа да бирәм. Укырга бирдем.

Егет. Бездән качырып йөретмә, барыбер булдыра алмассың. (Чыга башлый.)

Салих. Бу нәрсәләреңне ал! (Клиндер, бал, шешәга күрсәтә.)

Егет. Сиңа бүләк булсын. Мин киткәч эчәрсең.

Салих. Миңа синең бүләгең кирәк түгел. Ал. (Алып бирә.)

Егет (кесәсенә тыга-тыга). Ярар. Кайткан малда бәрәкәт бар ди. Бездән башка булдыра алмазсың. (Чыгып китә.)

Салих (ялгыз калып). Менә нинди нахал! Мәктәпне кабак дип белгән. Мине, урам буенча өстерәп йөреп, кызлар тәрәзәсе төбендә катырырга тели. Син мөгаллим түгел, учитель, имеш. Учитель булгач, теләсәң нинди начарлыкны кылырга ярый, имеш. Минем укырга дип биргән китабымнан нинди мәгънәләр чыгармакчы була! Кайдан белеп өлгергән. Китап биргәнне белгәч тә, мине үзенә иптәш дип белгән дә бутылкалар күтәреп монда килгән! Менә кабахәт! (Идән буенда йөрергә тотына.) Никадәр вакытымны әрәм итте, никадәр кәефемне җибәрде, барысы да наданлык!

Шул арада бер кеше килеп керә.

Кеше. Әссәламе галәйкем. Исәнме, хәлфә?

Салих. Исәнме, Закир абзый?

Закир. Мин сиңа шатлык берлә килдем. Шәһәргә барган идем. Сирай малайларының кибетенә кердем, хатынга алъяпмалык аласы бар иде. Менә теге күзлеклесе касса артында гәзитә укып тора. «Кая, гәзитәңне миңа бир әле. Бездә мөгаллим бар, дидем дә «каян, кем?» дип сорашкач бирде. (Гәзитәне чыгарып бирә.)

Салих («Тәрҗеман»ны ачып карарга тотына). Менә рәхмәт. Мин үзем дә гәзитәгә акча җибәргән идем, әле килеп җитми!

Закир (утырып). Җә әле, кара әле, безгә бер-бер мнафист (манифест) юкмы? Патшаның угылы-фәләне тумаганмы?

Салих. Юк. (Үзеукый.)

Закир. Кара, күзен алалмый. Күңелсездер сиңа бездә. Кеше берлә дә катышмыйсың, муллалар берлә дә дуст түгел.

Салих. Юк, түгел, минем эшем күп.

Закир. Минем дә эшем күп тә, көне-төне эшлим дә, хатын кунакка гына китсә дә күңелсез була. Сиңа өйләнергә кирәк.

Салих. Яхшы кыз булганда, ярый шул.

Закир. И, кызның, син дигәндә, җиләген табамыз. Син әле күпме жалуния аласың?

Салих. Егерме сум.

Закир. Күп акча. Безнең монда шәһәр асты булса да, яхшы кәсеп итеп була. Кибет ачарга ярый. Мәшәкать дисәң, акча биреп торырга ярый. Менә әле безнең Әхмәтҗан Садридан бер сумны ике сум түләргә алды. Ул бит синең егерме сумың кырык сум була. Тагы иген тара-тырга ярый. Хәзер менә яңыга дип арышны туксан тин-бер тәнкәгә алалар, базарда арыш 44 — 42 тин, менә ул кая китә!

Салих. Юк, мин андый эшләр берлә маташа алмыйм. Ул минем эшем түгел.

Закир. Сиңа бер дә маташырга да кирәк түгел. Өеңдә генә ятасың. Менә мин барысын да үзем эшли алам. Әйдә өйләнеп җибәр. Аннан соң карармыз. Менә, беләмсең, Хәйретдин кызы бик шәп бит, бик укымышлы. Ул өст-башы, җиһаз дисәң, әйтеп бетерерлек түгел.

Салих. Миңа мөгаллимә булырлык кирәк.

Закир. Барын да булдыра.

Салих. Өйләнүдән мин кире тормыйм, ярарлык булса өйләнәм.

Закир. Сиңа ярарлык булмаганны сөйләргә дә ярамый.

Салих. Менә монда Әмин авылы еракмы? Анда минем берлә бергә укыган шәкерт бар, менә шуның илә сөйләшеп карыйсы бар. Менә шуңарга хат язарга кирәк иде. Шуны җибәреп булырмы?

Закир. Була. Безнең Фәтхетдин иртәгә базарга бара, анда алар авылы кешеләре була.

Салих. Алай булса, языйм әле. (Утырып яза.)

Закир. Безнең монда туйны бик шәп итәләр, өйләнгәч, алай да сиңа бер кәсепсез ярамый. Әнә шул иген өләшүдән файдалысы юк. (Салих яза. Бераздан язып бирә.)

Закир. Ай-яй сине карт мулла яратмый! Беркөн ашта сөйләп утыра инде, алай уку хәрәм инде, ди, әле тик байлардан гына шикләнеп, синең алда койрыкны бутый.

Салих. Мин аңардан бик аз куркам бит, аңарда эшем дә бик аз. Мә. (Хатны бирә.)

Закир. Ярый, мин әлегә киттем, хуш. (Чыгып китә.)

Салих. Бусы мине әрәм тамак ясамакчы була. Мине бер пот иген биреп, ике пот алырга өйрәтә! Кызык! Болар берсе дә мине аңламый. Мин монда кеше таларга килмәгән, мин гыйлем, мәгариф таратырга килгән. (Йөреп.) Өйләнергә ярар иде. Яхшы гына кыз алганда, аны мөгаллимә ясыйсың, үзең мөгаллим, әллә никадәр хезмәт итеп була. Вахит килсә, аның берлә сөйләшим әле. Чын да мөгаллим булып авылда торырга карар биргәч, өйләнмәенчә ярамый. Яхшы кыз гына булсын, бик үк укымаган булса да үзем укытырмын, мин мөгаллим-леккә өйрәнгән хәзер. Ул вакытта бу авыл танырлык булмас, угылы дисәң, угылы укыган, кызы дисәң, кызы укыган. Нинди зур эш, нинди зур бәхет! Өйләнәм! Кызлар мәктәбе ачам. Безнең байлар мәктәпкә акча кызганмыйлар, өйләнәм! Үзем өчен генә түгел, халык өчен өйләнәм.

Шул арада бер малай килеп керә.

Малай. Әссәламе галәйкем, мөгаллим абзый, сине мунчага алырга килдем.

Салих. Мунчага?

Малай. Әйе. Элгәре мунчага, аннары ашка.

Салих. Ярый, мин күлмәк-ыштан алыйм әле (сандык ачып, күлмәк-ыштан ала да киенә, малайга.) Суык түгелме?

Малай. Түгел. Ат берлә килдем.

Салих (киенеп бетереп). Менә мин, сала хәлфәсе, мунчага киттем.

Пәрдә төшә.

ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

Мәктәпнең сыйныф бүлмәсе. Зур гына бүлмә. Парталар бер тарафка өелгән. Бер карчык аш урыннары хәзерләп йөри.

Карчык. Язмыш диген, әллә кайда туган, әллә кайда үскән кеше безнең авылдан килеп өйләнә. Дүртенче кат күктә никях укылган булгач, бер эш эшләр хәлең юк, тугандук саче сачкә бәйләнеп туган шул... Менә, кайчан килде, кайчан бездә тора башлады, туй да итә. Аннары балалары булыр. Аннары үзләре кызларын бирерләр, угылларын өйләндерерләр. Менә шулай итеп, гомер үтеп тә китә. Мин дә бер вакытны яшь кыз идем. Аннары Сафага кияүгә бирделәр, гомер иттек, картайдык, ул үлде. Менә мин калдым. Әлхәмдүлиллаһ, угыл-ларым яхшы. Алай да унике угылың булганчы, бөкре ирең булсын диләр. Дөрест шул! Бу, дим, үзе әле хәлфә кеше, китап Коръәнне дә укый. Үзе төскә-башка да бик чибәр. Ник соң әллә нинди урысча укытулар берлә маташа икән? (Парталарга күрсәтеп.) Кара инде, болар нәрсәгә? Урыс шкуласында шулай ди шул. Менә балаларны шунда тезеп утырталар да, ди, укып бетермәенчә бер кайда чыгармый, ди. Кара такта дигәннәре кая соң? Бу почмакка карадым, монда юк, монсына карадым, монда да юк... Кая соң? (Парталар янында кара такта күреп.) Ә, әнә шулмы әллә? (Барып.) Шулдыр, ахры. Бисмиллаһи-рахманир-рәхим. (Янына төкеренеп.) Тфү! Тфү! (Акыртын гына бармагын тиерергә тели дә курка.) Иа Рабби, Хуҗа Баһаветдин. (Тагы кулын ала.) Күңел курка! Менә шуңарга акбур берлә язып кына күрсәтә дә, ди, хәзер укырга тотыналар, ди. Бисмилла әйтсәң, белмисең ди! Шайтаны бисмилладан кача күрәсең. Менә шуңарга язсаң, әллә нинди исәпләрне чыгарып буладыр, ди. Сихерле тактадыр шул.

Шул арада Салих килеп керә.

Салих. Әби, тизрәк хәзерлә! Кыңгырау тавышы ишетелә, килергә чыктылар. Ашың-суың хәзерме?

Карчык. Бар да хәзер. Самавыр да кайнаган! Әле соң никях котларга килмәделәрме?

Салих. Кем килә?

Карчык. Синең, шул, монда атаң-анаң юк, сине өйрәтүче юк. Менә, никях укылды дип сөенче алырга килерләр.

Салих. Сөенчегә нәрсә бирергә кирәк соң?

Карчык. Ансы синең эш.

Салих. Нәрсә бирәләр соң?

Карчык. Акча бирәләр. Әйбер бүләге дә бирәләр. Кем ни тели, шулай бирә.

Салих. Күпме бирәләр?

Карчык. Хәлле хәленчә.

Салих. Миңа күпме кирәк?

Карчык. Мин белмим, бит күпме бирсәң, шулай ярый, сорап алмыйлар.

Салих. Сорап алмаганнарын беләм. Гадәттә ничек?

Карчык. Бер дә белмим, бездә моңынча кара такта берлә укытучы кеше өйләнгәне юк иде.

Салих. Кара тактаның анда катышы бармыни? Байлар күпме бирә дә, фәкыйрьләр күпме бирә?

Карчык. Төрлечә.

Салих. Менә мин илле тин бирсәм, ярыймы?

Карчык. Ярый.

Салих. Әллә аз буламы?

Карчык. Аз була дисәң, күбрәк бирерсең.

Салих. Мин, гадәт ничек, дим?

Карчык. Әйтәм ләсә, хәлле хәлеңчә.

Салих (читкә карап). Монардан бер гакыллы сүз алыр хәл юк. (Карчыкка карап.) Тагы нинди гадәтләр бар, син шуларны өйрәт.

Карчык. Менә читекне бик тыгыз иттереп аяк ура-вычыны сулап кияргә кирәк. Билбауның очын яшерергә кирәк.

Салих. Алар нәрсәгә?

Карчык. Менә бикәчен кияүне тишендерергә кирәк, билбау очын тиз тапмаса, уңмаган була. Минем карт, мәрхүм, Алла каберен киң кылсын, кызыл билбау ураган иде. Менә эзлим дә эзлим, очын таба алмыйм, кулым калтырый башлады. Менә, нишлим инде, табаммы дип торганда гына, урысчалап сүкте дә яңагыма сугып жибәрде. Күземә утлар күренде. Шуннан аның өненнән куркып калдым. Менә ул әүвәл көнне үк хатынны куркытып куяр өчен ясалган. Әнә безнең киленнәр ирләреннән курыкмый. Мин картымнан калтырап кына тора идем.

Салих. Кергәч үк сугышырга тотынырга мыни? Юк, миннән булмас. Читеге дә шуның өченме?

Карчык. Бездә гадәт шулай. Хатыннарны әүвәл көндә куркытып калсаң каласың, булмаса, башка басалар. Менә безнең киленнәр ирләрен бернигә дә санамыйлар. Аннары ул синең бүрекне башына кияргә теләр, син аны кидермә, ул баш булырга теләве була!

Салих. Мин андый ялганнарга ышанмыйм. Әйдә кисен.

Карчык. Анысы үз эшең, аннары кызның ишеге төбендә бер хатын ишек тотып торыр, аңарга бүләк бирергә кирәк.

Салих. Күпме?

Карчык. Хәлле хәленчә.

Салих. Ярый.

Карчык. Аннары иртә торгызып мунчага җибәрерләр. Мунчага киткәндә урын караучы хатынга түшәккә акчамы, бүләкме салып китәргә кирәк.

Салих. Монысы да хәлле хәлеңчәме?

Карчык. Әйе. Тагы мунчага кергәч, мунча караучыга салырга кирәк.

Салих. Шуның берлә бетәме?

Карчык. Түшәккә, мунчага өч көнгә кадәр салырга кирәк. Аннары каененеләреңә пәкеләр, каенсеңелләреңә кершәннәр, иннекләр, сабыннар алып барырга кирәк.

Салих. Алар барысы да бар. Карап булса ярый. Кыңгырау тавышы ишетелә, шул арада тавышлар ишетелә.

Карчык. Кияү алырга килделәр. (Салих чыга.) һәммәсе хәзер, самавырымны гына китерим.

Ул да чыгарга тели. Шул арада ике егет, бер унҗиделәрдәге малай килеп керә, артларыннан Салих керә.

Салих. Әйдәңез! Әйдә! (Карчык янында тора.) Егетләр. Әссәламе галәйкем. Салих. Вәгаләйкем әссәлам.

Егетләр хәзерләгән урынга утыралар, дога кылалар.

Егетнең берсе. Туйлар мөбарәк булсын!

Салих. Шулай булсын. Сәламәт килдеңезме?

Егет. Аллага шөкер. Сиңа көтәргә бик ямансу булмадымы? (Үзе көлә.)

Икенче егет. Кавышырга озак калмады.

Шул арада карчык самавыр алып керә. Салих чәй ясый, эчә башлыйлар.

Салих. Ашап эчеңез, мин, мондагы гадәтне белмәгәнгә, аш-су да хәзерләтә белмәгәнмен әле. Вахит кына шунда азрак рәтләде.

Егет. Ярый, бик яхшы. Монысы уза. Кияү юллыгын гына күбрәк ал!

Салих. Вахит әллә нәрсәләр алып йөреде, белмим, нәрсәдер.

Егет. Ул булса булдырыр. Ул әле анда туйда ата булып утырамыни?

Салих. Әйе.

Егетләрнең берсе. Бигрәк яшьли ата булды. (Көлешәләр, Салихка.) Синең ривалвир-фәләнең бармы?

Салих. Нәрсәгә ул? Юк.

Егет. Бездә мушкатан гына бар да, ривалвир да булса, икедән атар идек. Безнең монда кыз йортына кергәндә — аталар. Пурх тавышыннан шайтан качадыр, ди.

Салих. Бездә дә аталар, ләкин мин шайтанын ишетмәгән идем.

Шул арада бик чабып бер малай килеп керә. Малай. Хәлфә абый, никях укыдылар!

Аның артыннан ук тагы биш-алты малай килеп керә. Кергәне бер «никях укыдылар» ди.

Салих (яннарына барып, кесәсеннән портмонетын чыгарып.) Кайсыгыз элгәре килде?

Малайлар (барысы да). Мин! Мин! Мин! (Бар да акчага таба кулын сузалар.)

Егетләрнең берсе. Әнә кызыл бишмәтле малай элгәре килде.

Бер малай. Ул түгел, мин.

Икенче малай. Мин барсыннан да элек килдем дә, мине Габдулла сугып екты.

Тагы бер малай. Мин элек әйттем.

Салих. Монда сезнең очыңызны табар хәл юк.

Малай. Мин.

Икенче малай. Мин.

Өченче малай. Мин, мин, мин. (Тавыш.)

Салих. Менә мәңез, барыңызга да тигез бүлеңез, сез бишәүме? Утызар тин тия.

Малайлар чыгып китәләр. Салих килеп утырып тагы чәй ясый.

Егет. Менә хәзер эш бетте инде, кыз синеке булды. Хәзер куркырга ярамый. Салих. Ашаңыз әле.

Шул арада тагы өч малай килеп керә.

Малайлар. Хәлфә абый, никях укыдылар. (Егетләр кычкырып көлә.)

Егет. Соңга каддыңыз инде, сөенчене алдылар.

Салих (торып). Туктаңыз! (Кесәсеннән акча алып.) Мәңез! (Һәммәсенә дә акчалар бирә, малайлар чыгалар.)

Егет. Син кияү юллыгы дигән акчаны малайларга биреп бетермә!

Чәй эчәләр, шул арада тагы бер егет килеп керә. Кулында бер төен.

Егет. Әссәламе галәйкем!

Салих. Вәгаләйкем әссәлам!

Егет. Никях котлы булсын! Менә сезгә туй ашы җибәрделәр.

Егетләрнең берсе. Бу инде менә бабаңның хезмәтчесе.

Салих (төенне алып). Уз, утыр.

Хезмәтче. Рәхмәт, минем вакытым юк, хәзер муллалар итәргә кирәк.

Салих кесәсеннән акча алып бирә.

Егет. Хуш. (Чыгып китә.)

Салих (төенне тишеп, бәлеш-сумсалар, как-төшне алып кунаклар алдына куя). Менә туй ашыннан авыз итеңез.

Егетләр. Ярый. Бу синең өлеш.

Салих. Монда сезгә дә җитәр, миңа да җитәр. (Барысы да ашыйлар.)

Егетләрнең берсе. Сездә туй шулай буламы?

Салих. Шулай. Бездә мондагыдан шәп була әле. Бездә кияү алырга эскрипкә берлә киләләр.

Егет. Бездә дә шулай да, без, син яратмассың, дидек. Алай да эскрипкә бар, юлда азрак тарткаладык. Без әле аны чанада калдырып кердек. Яраса, бар әле, Нәҗми, алып кер әле.

Салих. Ярый, ник ярамасын.

Икенче егет торып чыгып китә, шул арада яшь егет чынаягын каплый.

Салих. Эч әле, Габдулла.

Габдулла. Җитте, рәхмәт.

Егет. Эч, сыйлаганда — сыйлан! Аннары үзеңә сыйларга чират кала. (Егет скрипкәне алып керә. Салих тагы чәй ясый. Егет скрипкәне икенчесенә бирә. Теге скрипкәне сызарга тотына, элгәре сызып карый, аннары уйнап җибәрә. Бераз уйнаганнан соң.) Җә әле, Нәҗми, мәгънәсен әйтеп җибәр әле.

Нәҗми йырларга тотына, скрипкәче кушыла, үзе уйный.

Сусадым лай, җаный, сулар кандай,

Дәрья суларындин юк файдай,

Алымсың, балымсың, элләй бер затларың жәллимсең?

Инде безгәй, җаныем, күрешү кайдай,

Төшләремдә күрсәм, шул файдай.

Алымсың, балымсың, элләй, бәгырем, мине жәллимсең?

Шул арада Вахит килеп керә. Вахит яшь кенә бер егет. Толыптан, тирләгән.

Вахит (керү берлән). Менә шулай! Менә шулай. (Салихка.) Мин сиңа ата була-була йөдәп беттем. (Егетләргә.) Сезнең муллалар бик усал икән, кырык төшкә кул куйдырдылар. Әле мин кияү озатасы бар дип рөхсәт сорап чыктым. Ник туктадың, әйдә инде. (Үзе битеннән тирен сөртә.)

Егет тагы уйнап җибәрә. Уенны бар да тынлап торалар.

Вахит. Син кыскарак көйләрне уйна әле. Егет. Тамак кибеп китте әле.

Салих. Ясаган чәең бар, шуны эч, аннары уйнарсың.

Вахит. Эскрипкәнең тамагын чәй берлә йомшатмыйлар. Әчкелтем-төчкелтем нәрсәң юкмы?

Егет. Әбүҗәһел куасы.

Салих. Монда, мәктәптә ярыймы соң!

Вахит. Синең бар белгәнең — мәктәп! Бездә монда туйда бар да ярый. Туйда шәригать тә юк, закун да юк.

Салих. Мәктәп булмаса, тагы бер хәл иде. Мәктәпне, үзен беләсең, мәгариф урыны, аны кабакка әйләндерергә ярамый.

Вахит. Ярар, синеңчә булыр. Бар, ашыңны карат. Сезгә китәргә вакыт житә. (Салих чыга.) Мондый ишаннарның сүзенә карап йөрсәң, дөньяда да тора алмазсың. (Үзе барып кәрзинәдән бер бутылка ала да ача, егетләр карап торалар.) Чынаякларыңызны биреңез әле. (Барысына да сала.) Яңез, кияү берлә кыз исәнлегенә эчик!

Барысы да. Исән булсыннар! (Эчәләр.)

Егет. Менә, болай булгач, бөтенләй туйга ошады. Берне әйттереп җибәрик әле. (Уйный башлый.)

Вахит. Теге кергәнче тагы берәрне кагып алыйк.

Тагы сала. Тагы эчәләр, шул арада Салих керә.

Салих (стаканны күреп, Вахиткә). Мәктәп бит, яхшы түгел.

Вахит. Син үзеңнең ишанлыгыңны читкә куеп тор әле. Туйда мәктәп тә юк, мулла да юк! Йә әле, уйнап җибәр әле. Мин дә кушылыйм әле. (Скрипкага йырлыйлар.)

Кашың кара, күзең күк, ди,

Сиңа сөйләр сүзем күп.

Ай җаный, җылама! Җылап эшләр булама?

Синең җылаганың күреп, минем күңелем тулала.

Сөйләр идем сүземне, ди,

Күрә алмыймын үзеңне.

Ай җаный, җылама! Җылап эшләр булама?

Синең җылаганың күреп, минем күңелем тулала!

Тагы шул көйгә җырлыйлар.

Салих. Эчеңез!

Вахит. Эчтеләр, син ашыңны карат!

Салих. Аш хәзер.

Вахит. Хәзер булса, карчыгыңа әйт, ашны бирсен.

Вахит. Без менә монда азрак аш алды ясап алыйк әле. (Бутылканы алып.) Безнең шәкерт халкы моңарга «мәкъбүл» ди. Яңез, җегетләр, чынаякларыңызны биреңез әле, «мәкъбүлләп» алыйк әле.

Чынаякларын бирәләр, барысы да эчә. Карчык кереп самавырларны җыеп ала. Егет тагы скрипкө уйный, тагы пырлыйлар. Шул арада карчык аш алып керә. Ашка утыралар. Салих керә.

Вахит (Салихка). Монда хәзер без синнән башка да ашармыз. Син бар, киен.

Салих чыгып китә.

Вахит. Яңез әле, егетләр, ашап җибәрик әле. (Аш ашыйлар, шурпаны бетергәч, Вахит тагы бутылканы алып.) Менә монысын безнең шәкерт халкы «ма бәгыд» ди. Яңез әле, «ма бәгыд»ләп җибәрик әле.

Сала да эчәләр. Шул арада карчык бөлеш кертә.

Вахит. Алай булгач, бу ма бәгыд булмады. Мин аш бетте дип торам. (Исеребрәк.) Бу шурпага караганда ма бәгыд булса да, бәлешкә караганда мәкъбүл була! Алай булгач, моның ике хәйсияте була инде.

Егет (андамаенча). Әйдә эч, хасияте булсын!

Икенче егет. Бу көн хасиятьле көн! (Ашыйлар.)

Егет (ашап туктап). Менә, син әйткәнчә «ма бәгыд»-лим әле.

Скрипкәне алып уйнарга тотына. Шул арада Салих килеп керә. Ул уен беткәнне көтеп тора да Вахитне читкә алып.

Салих. Ничек киеним?

Вахит (исерек тавыш берлә). Кыздан килгән күлмәк-ыштан, аяк ураугычларны барысын да киен, бүтәне ничек тә ярый.

Салих. Син, Вахит, шактый исергән. Саклан, оятлы булырсың.

Вахит. Бүген синең туймы? Бүген сине мужик кызына сатамызмы? Бүген оят юк! Бар, киен.

Салих чыга.

Вахит. Яңез әле, егетләр, ашаңыз әле. Әби! Әби! Кая, монда аш кара.

Карчык аш алып керә, бәлешне алып чыгып китә. Тагы ашыйлар.

Салих чыга.

Егет. Ник кияү ашамый?

Икенче егет. Аның күңеле ашаудамыни әле? Вахит. Менә илтеп ябармыз да ашар әле. Ул безне сыйларга тиеш.

Карчык аш арты кертә, ашыйлар. Ашап бетерәләр.

Вахит. Менә хәзер чын «ма бәгыд» ясыймыз. (Барысына да салып бирә. Эчәләр.) Йә әле, тагы бер бию көен уйнап җибәр әле.

Егет бию көен уйный. Бер егет бии, аның артыннан Вахит бии. Исерегерәкләр. Шул арада Салих киенеп килеп керә.

Вахит. Кияү хәзер. (Уен туктый, егетләр китәләр.) Бер егет (киенеп). Мин атларны борам. (Чыга.) Вахит (кәрзин янына барып, аны бикләп ала. Егеткә.) Менә бу — кияү юллыгы. Алып чыгыңыз.

Габдулла алып чыга. Салих утырып тора. Егет. Әллә берне уйныйммы?

Шул арада ат борганнан соң кыңгырау тавышы ишетелә. Вахит. Әйдә берне уйнап җибәр.

Егет уйный. Туктый. Егет скрипкөне алып чыга.

Вахит (Салихка). Менә бүген синең туй, ә, беләмсең? Салих, туй, ә? Дөньясын ваттырамыз! Мин кияү егете. Тукта әле, кияү егете, атларны чыгып карыйм. (Чыгып китә.)

Салих. Бүген яңа тормышка керәм. Бүген элгәреге шәкертлек галәменнән мәңгегә өзеләм. Бүген тормышымны җиңеләйтер өчен үземә гомерлек иптәш алам. Аның берлән кайгыларымны бүлешер өчен, шатлыкларымны бүлешер өчен бүген гомерлек бер дустлык ясыйм. Бүген халыкка хезмәт итәргә тагы бер яңа кеше арттырам. Бу авылның кызларына, тирә-якның хатыннарына гыйлем нуры сачәргә бүген эш башлыйм, бу көнге көн минем тормышымда тарихи көн, бу көнге көн бу тирәнең гыйлем-мәгариф тарихында атаклы көн булачак! (Шул арада Вахит керә.)

Вахит. Хәзер, әйдә.

Егетләр (керәләр). Атлар хәзер.

Вахит. Хуш, Салихның егетлеге, хуш, Салихның ирке! Хуш, Салихның идеалы!

Салих. Түгел! Минем идеалым якынлашачак, минем иркем тазарачак, минем хезмәтем зураячак!

Вахит (исерегрәк). Әйе, синең хатының шул өйне балалар берлә тутырса, иркең тазарачак. Әйдә, Салих, атлар хәзер. Син хәзер яңа дөньяга керәсең. Син безнең эти кебек бербуйдан ачкыч тугрысыннан уйларга мәҗбүр буласың.

Егетнең берсе тагы скрипкәне уйный, шул тавыш берле чыгып китәләр. Кыңгырау тавышы ишетелә, мылтык тавышы ишетелә. Карчык килеп керә.

Карчык (тәрәзәдән карап). Киттеләр. Кыз катына китте. Кешенең гомерендә бер генә була торган эш. Бәхетле кеше булса, бу көн яхшы көн була. Бәхетсез кеше булса, бу көн начар көн була! Кара такта берлә укыта торган хәлфә мужик кызы катына китте. Күңелгә бик үк ятып бетми дә, хәерле булсын.

Пәрдә төшә.

ӨЧЕНЧЕ ПӘРДӘ

Салихның фатиры. Зур гына өй. Салача җыештырылган. Диварларга сөлгеләр эленгән. Сандыклар, самавырлар, өстәл өстендә көррәи мөҗәссәмә, китаплар, дәфтәрләр. Салих берле Мәрзия сценага каршы утыралар. Каршы якта чыбылдык корылган ятак бүлмәсе.

Салих. Йә, менә яхшылап утыр. Хәзер укый башлыймыз.

Мәрзия. Йә, укыйк.

Салих. Менә бөтен йир йөзенең ни төсле икәнлеген, нинди йирдә таулар барлыгын, нинди йирдә диңгез барлыгын, елгалар барлыгын, кай йирдә нинди халык торуын, аларның ничек яшәүләрен сөйли торган гыйлемгә җәгърафия диләр.

Мәрзия. Миңа нәрсәгә кирәк ул таулар? Мин аның берлән нишлим?

Салих. Син ашыкма. Менә шул җәгърафияне белгәч, бөтен дөньяны үз авылыңны белгән кебек белеп торасың.

Мәрзия. Мин үз авылымызны да бөтенләй белмим, мине казлар йолкырга йөретмәделәр. Әле беркөн керләр чайкарга барганда түбән очка исем китте. Анда карга балалары бөтен болынга җыелганнар.

Салих. Ярар. Тик җыелсыннар. Менә шулай авылыңны белеп тору кирәк булган шикелле, дөньяны белеп тору да кирәк.

Мәрзия. Нәрсәгә кирәк? Әллә мине син авыл буенча иген җыештырып йөретмәкче буламсың.

Салих. Син әллә нәрсәләр сөйләмә әле. Мөгаллимә булган кеше иген җыеп йөридер димени?

Мәрзия. Суфи хатыны йон җыеп йөрмимени?

Салих. Син суфи хатыны түгел, мөгаллим хатыны мөгаллимә буласың! Йә, менә шул мөгаллимә булыр өчен шул җәгьрафияләрне белергә кирәк. Йә, хәзер әйт инде, җәгърафия дип нинди гыйлемгә әйтәләр?

Мәрзия (тора башлап). Тукта әле, мин казан астымны карап керим әле.

Салих (тотып). Утыр, утыр. Аннары карарсың. Йә, әйт, җәгърафия дип нинди гыйлемгә әйтәләр?

Мәрзия. Җәгърафия дип. (Бик озын иттереп исни.) Син әле элгәре сабак бир, аннары сорарсың. Сиңа барысы да берьюлы кирәк.

Салих. Менә шунда бергә укырга кирәк. Ул вакытта сиңа җиңел була.

Мәрзия. Әле әйтмим әле, җәмә! Кичкә әйтермен.

Салих. Ул ни дигән сүз! Кичкә әйтермен! Йә, әйт!

Мәрзия. Миңа нәрсәгә соң ул! Син менә мине мәгънәле китапка керт! (Тора башлый.) Менә алып килим әле, минем «Мораделгарифин»ем бар.

Салих (тагы утыртып). Бер сабакны укыганда күңелне кырыкка борырга ярамый. Элгәре менә моны укыйк, аннары карармыз. Йә, җәгърафия дип йирнең өстендәге елгалар, таулар, диңгезләр, аның өстендә тора торган халыклардан бәхәс кылган гыйлемгә әйтәләр.

Мәрзия. Кит, кирәкми! Безнең монда диңгез бармыни?

Салих. Син нишлисең? Гакылдан яздыңмы әллә? Элгәре тыңлап тор, аннары җавап бирерсең.

Мәрзия (тагы иснәп). Минем казан астым янып беткәндер, чыгып карыйм әле.

Салих. Бетсен, бетсен! Кирәге юк.

Мәрзия. Яисә менә алга чыгып янып тора торгандыр.

Салих. Янсын! Ярар, алай булса, җәгърафиянең нинди гыйлем икәнен укый-укый белерсең әле. Менә хәзер йирнең ни төсле икәнлеген карыйк. (Көррәи мөҗәссәмәне алып.) Менә йир шуның төсле түгәрәк.

Мәрзия. Түгәрәк?! Кит аннан, юкны сөйләмә! Йир түгәрәк буладыр димени?

Салих. Син элек тыңлап тор!

Мәрзия. Син юкны сөйләмә! Йир түгәрәк буладыр димени?

Салих. Менә йир шуның кебек түгәрәк. Бу — йирнең сурәте. Менә бу төшләре — диңгез.

Мәрзия. Ул түгәрәк булгач, ник безнең монда түгәрәк түгел. Әнә безнең авыл бөтенләй таба кебек тип-тигез.

Салих. Йир бик зур, шуның өчен аның түгәрәклеге кечкенә йирдә беленми! Безгә тигез төсле күренә.

Мәрзия. Моңарга кем әйтеп, кем ышансын инде.

Салих. Менә укый төшкәч, үзең дә ышанырсың әле. Менә болары диңгез. Менә моңда су уртасында калган утраулар. (Көррәне әйләндереп.) Менә йир шулай итеп кояш тирәсендә әйләнә!

Мәрзия (кычкырып көлә). Йир өйләнә?! Алай булгач, өйләр ник җимерелми? Кит, юкны сөйләмә! Алай булгач, диңгезнең суы ник түгелми? Ул кыяматтә генә булачак. Казаным эштән чыгып беткәндер! Тукта әле, барып карыйм әле!

Салих (җибәрми. Кулы берлән кочаклап утыра.) Һава басканга күрә җимерелми, һава беркая җибәрмәенчә басыш тота!

Мәрзия. Кит аннан! Һава басып торырга ул гермени? Кит, укымыйм мин моны, синең юк нәрсәләреңне! Башны әйләндереп! (Тора башлый, Салих җибәрми.) Валлаһи, мин этиләргә барып килим әле. Үзеңә бал алып кайтырмын, җәмә?

Салих (ачуланып). Юкны сөйләмә, утыр.

Мәрзия. Алла, мине этиләргә дә җибәрми. Барыйм инде? Җә җибәр инде, җаным! Аннары укырмын.

Салих. Лыгырдама! Утыр. (Утырта.) Йә, хәзергә җәгърафиясе ярар. Кичкә укырмыз.

Мәрзия. Алла, җәй көне ике сабак укыйлармыни?

Салих. Кирәк булса, өчне дә укыйлар. Беләмсең, сиңа көзгә мөгаллимә булырга кирәк. Йә әле, дәфтәрең кая, имля языйк әле.

Мәрзия (тора, бераз киткәч). Тукта әле. Мин казанымны карап керим әле. (Чыгып китә.)

Салих. Аннары карарсың. (Ялгыз.) Моны нишләргә кирәк? Һич ихласы юк. Бер айдан бирле эштән чыгып беттем. Аз гына да алга бармый. Аңда миңа ышанып кызлар мәктәбе сала башладылар, һич дәртләндерер хәл юк! Анының бөтен күңеле шул этиләренә баруда гына! (Торып йөрергә тотына.) Мин болай булыр дип уйламаган идем, эш бөтенләй хилафе фараз чыкты. Шулай ук моны укытып кеше төсле итә алмаммыни? Әллә укыта белмимме? Алай дисәң, үземнең сеңелемне дә шул юл берлә укыткан идем, ул нинди булган иде. Менә хәзер чыгып китте. Укымас өчен әллә нинди хәйләләр табып керер әле. (Уйлап торып.) Тукта әле, мин аны икенче юл берлә укытып карыйм әле. Элгәре укырга өйрәтер өчен хикәяләр, кыйссалар укырга кирәк. (Өстәлгә барып китаплар актарырга тотына.) «Кәләпүшче кыз»... Моны ул аңламас. «Мәгыйшәт»... Буны, бәлки, аңлар, бәлки, укырга дәртләнер. Ярый, моны читкә куйыйк әле. «Шәкерт һәм студент»... Ул шәкерт берлә студентның аермасын аңлый аламы соң? «Сәлимә». Мондагы фикерне дә,

белмим, аңлар микән? Алай да моны да алып куйыйк әле. «Өч хатын берлә тормыш» — хатын-кыз мәсьәләсе, моны айларга кирәк. Моны да андамаса, бөтенләй өметне өзәргә инде. (Алып куя) Ярар, туларның берсен укый башларга кирәк. Әдәбият укырга дәртләнмәенчә булмас! Аннан башкаларны укыта башлармын. (Кычкыра башлый.) Мәрзия! Мәрзия!

Мәрзия (ишек артыннан). Нәрсә? Синең берлә тора-тора казаным сүнеп беткән!

Салих. Казаныңны кабыз да кер әле! Бик кызык нәрсә бар!

Мәрзия (ишек артыннан). Ярар.

Салих. Җанлы кеше укырга дәртләнми хәле юк. Менә туларны элгәре үзем укый башлыйм, аннары аңардан укытырмын. Элгәре «Өч хатын»ны укытыйм әле.

Мәрзия (килеп кереп). Нәрсә? Синең берлә юк артыннан утыра-утыра казаным сүнеп беткән. (Күлмәгенә күрсәтеп.) Менә күлмәгем нинди ямьсез, бер күлмәк тә алмыйсың. Ул Әхмәтҗан хатыны матур күлмәк кигән! Буй-буй. Ерактан караганда, әллә нәрсәсе җем-җем итеп тора. Унсигез тин, ди.

Салих. Бар да булыр, һәммәсе бер көндә булмый. Әле синең күлмәгең (Сандыкка күрсәтеп.) анда исәбе-хисабы юк.

Мәрзия. Минем бөтен күлмәкләрем искереп беткәнне көтеп торырга тели, күрәсең.

Салих. Ярар, менә алырмыз. Әле эш анда түгел. Үзең дә беләсең, яңа тереклек итә башлаган кешеләрнең бөтен кирәкләре тулып тормый. Менә син мөгаллимә булгач, вазыйфәмез күбәер, тормышымыз да иркенләнер.

Мәрзия. Әллә миңа төтен тавы тоттыра? Син бит әле миңа бер күлмәк тә алганын юк! Бөтен әйберем аталарымнан килгән.

Салих. Әле нәрсәгә соң аны кузгаттың? Кирәк булса, сиңа мин алмый, кем алыр дисең? Менә утыр әле, менә монда бик кызык китап бар, мин укыйм, син тыңлап тор!

Мәрзия. Минем казанымда кортым эштән чыгып бетәр.

Салих. Бетмәс, бетмәс, утыр әле. (Мәрзия утыра. Салих кулына «Өч хатын»ны алып). Менә күрәмсең, «Өч хатын берлә тормыш», бик кызык китап. Менә бу китапта өч хатын берлә торган кешене сөйли.

Мәрзия. Алла, ул бит дөрест түгел! Әкият кенә!

Салих. Ник дөрест булмасын. Дөрест! Менә укыйм әле. Менә бу театр китабы, театрда уйналыр өчен язылган.

Мәрзия. Миңа нәрсәгә соң ул? Менә синең «Сәедбаттал»ың булса, укыр идек.

Салих. Бу «Сәедбаттал»дан да кызык. Менә тыңлап тор, үзеңнең дә исең китәр. (Салих укый.) Зур гына бер зал... (Бераз укыганның соңында.)

Мәрзия (торып). Бер дә кызыгы юк ласа. Мин, кызык дигәч, әллә нинди баһадирлар сугышы дип торам. Әллә аның шикелле сүзләрне мин ишеткәнем юкмы? (Торып чыга башлый.)

Салих. Тукта, менә монда кызыгы! (Тагы бераз укый.)

Мәрзия. Кит, бер кызыгы да юк. Минем анда эшем бар, синең юк нәрсәләреңне тыңлап торырга...

Салих. Тукта, тукта! Менә син азрак сабыр ит, аннары кызыклары чыга.

Мәрзия. Бетмәс синең әкиятләрең. (Чыгып китә.)

Салих (аптырап калып). Бар, моның берлә сөйлә! Нишләргә кирәк моны? Аз гына да тәэсир итәр хәл юк. Шулай ук бер юл берлә дә моны кеше ясап булмасмыни? һич ышанмый. Кеше булган кеше укырга теләмәсен, имеш! Юк, була торган эш түгел. Мин никадәр бала күрдем, укуны моның кадәре сөймәгәнне һич белмим! Юк, моның берлә чынлап сөйләп карарга кирәк, болай ярамый. Ул һаман элгәреге кебек без кияүле-бикәчле дип кенә уйлый. Киләчәктә тормыш берлә тартышырга кирәклеген, шул тартышуга гыйлем берлә коралланырга кирәклеген аңламый.

Мәрзия (килеп керә). Мин самавыр куйдым, хәзер чәй эчәрмез.

Салих. Ярый. (Салих Мәрзиянең янына барып, аның биленнән тотып.) Менә нәрсә, Мәрзия! (Алар идән буенда йөрергә тотыналар.) Син минем кем икәнлекне беләсең бит?

Мәрзия. Ник белмим?

Салих. Минем бай түгеллегемне, минем нинди булса да бер эш берлә генә тамак туйдыра алуымны да беләсең?

Мәрзия. Тамак туйдыру минем эшеммени?

Салих. Тукта әле. Син чынлап тында әле! Мин чынлап сөйлим! Менә мин хәзер мөгаллим, балалар укытам! Шул эшне сөеп укытам! Шуңардан файда була дип, халык агара дип тырышам! Мин вазыйфәсенә кызыгып укытмыйм! Минем хезмәтемә ул егерме сум — берни түгел! Менә мин сине дә үзем кебек мөгаллимә итәсем килә, сине дә шул халыкка хезмәт юлына кертәсем килә!

Мәрзия. Ник!.. Аларны укытып, сиңа зур файда булыр инде.

Салих. Менә мин шул үземә файда булмаса да, халыкка файда булуына разый булып, шуңарга хезмәт сарыф кылам. Сине дә шулай үзем кебек иттерер өчен хәзер сине укытырга тырышам. Беләмсең? Сиңа дип байлар нинди зур кызлар мәктәбе салалар. Син шунда мөгаллимә булыр өчен укытырлык кадәр белергә кирәк. Син минем сүзне тыңламыйсың, син укымыйсың! Ник укымыйсың?

Мәрзия. Әллә мин аларны гына укытыр кадәр белмиммени? Миңа синең әллә нәрсәләрең, җәгъфрафияләрең нигә кирәк? Менә мәгънәле китап укыт, укырмын.

Салих. Син аңда ысуле җәдидә берлә укытырга кирәк. Шәкертләргә караганда күп белергә кирәк. Шуның өчен сиңа җәгърафиясе дә кирәк, бүтәне дә кирәк. Мин сиңа кирәкмәгән нәрсәне укытмыйм.

Мәрзия. Йә, ярар, кирәкмәс, әллә ниләр бик озын иттереп сөйләмә! Мин алай сөйләгәнне яратмыйм. Мин ул кызларны гына укыта беләм. Мин бит укымыйм димим, син мине әниләргә дә җибәрмисен. Самавыр да каратмый, гел укытып тотмакчы буласың. Тукта әле, самавырым кайнагандыр. (Чыгып китә.)

Салих (ялгыз). Моны ничек тә эшкә китерер хәл юк. Бу ни бу? Моның берлә нишлим?

Мәрзия самавыр күтәреп килеп керә.

Мәрзия. Менә әниләргә җибәрмәдең. Хәзер бал берлә чәй эчкән булыр идек.

Салих. Гел әниләр дә әниләр! Син чит авылга киткән булсаң, ничек гомер иткән булыр идең икән? Үзеңә дә ана булырга күп калмаган, азрак әниләреңне оныта башларга вакыт.

Мәрзия. Мин аларга да бармыйча, гел өйдә дөмегеп торыйммыни? Әниләргә баруны беркем дә гаеп итмәс.

Салих. Мин дә гаеп итмим, синең эшең бар, сиңа мөгаллимәлеккә хәзерләнергә кирәк, эшең бетмәенчә кунакка баруны кайгыртмаска кирәк.

Тыштан, «Әссәламе галәйкем! Хәлфә өйдәме?» дигән тавыш ишетелә. Салих чыгып китә.

Мәрзия. Менә йөдәтте шул сабагы берлә. Кайчанга кадәр башны әйләндерер. Бөтен китапларын утка гына ягарга.

Үзе чәй урыны хәзерли. Салих гәзитәләр тотып керә. Салих. Менә чәйгә гәзитә дә килде.

Чәйгә утырышалар. Мәрзия чәй ясый, Салих гәзитә укый.

Мәрзия. Менә әниләргә барсам, лимун алып кайткан булыр идем, җибәрмәгән булдың. (Салих дәшми.)

Салих (гәзитәне укып). Яңа китап чыккан, алдырырга кирәк.

Мәрзия. Юкка акчаңны әрәм ит инде, бик бай! Әй илаһи, кылануын күрсәң иде! Син алай юкка акча әрәм иткәнче, миңа күлмәк яса! (Үзе чәй эчә, Салих дәшми, укый.)

Мәрзия (чәй эчә. Бераздан). Чәең суынып бетә, эч!

Салих. Ярар, эчәрмен. (Үзе укый.)

Мәрзия (тагы ясап). Эч, чәең боз булды, эч!

Салих. Хәзер, хәзер.

Янә укый, Мәрзия тагы ясап эчә, Салих гәзитәне куя да торып идән буенда йөрергә тотына.

Салих (үзеннән-узе). Шулай шул. Мәктәп юклыгы иң зур сәбәп. Мәктәп булса, халык бу кадәр надан булмый. Үзенә кирәген аңлый.

Мәрзия. Әллә саташтыңмы? Тиле кеше кебек үзеңнән үзең сөйләп йөрисен. Чәй вакытында чәй эчә белми, чәе суынып бетте инде, йөрергә тотынды.

Салих. Мина яңадан яса!

Мәрзия. Яңадан яса! Тагы чәе боз булып бетәр. (Үзе ясый.) Утыр, эч!

Салих (һаман йөри, узеннән-үзе көлеп). Бик шәп булыр. Әгәр ул мәктәпкә яхшы мөгаллимнәр дә китерсәләр, ул урысның гимназиясе кебек була! Без укыганда шундый мәктәп булмады.

Мәрзия. Утыр инде, тагы чәең суына!

Салих (утыра). Син аңламыйсын, Мәрзия, Кырымда мәдрәсәи галия ясамакчы булалар, ул бит бөтен Русиягә бер була! Аннан нинди кешеләр чыгар, беләмсең?

Мәрзия. Салсалар, синең угылың бармы укырга?

Салих. Бар сөйлә синең берлә. (Үзе икенче нумир гәзитәне алып укырга тотына.)

Мәрзия. Әллә тилерденме? Тагы гәзитенә тотынды. Әллә чәй эчкәч качармы?

Салих дәшми укый.

Мәрзия (чәй ясап, бераздан). Эч! Тагы чәең суына! Салих. Хәзер, хәзер, бик кызык йире.

Тагы укый. Мәрзия эчеп бетерә.

Мәрзия. Тагы чәең боз булды. Сиңа ник соң мин самавыр куеп эштән чыгып йөрим, валлаһи, моннан соң куймам, чәй эчәргә утырсаң, рәхәтләнеп эчәр хәл юк! (Салих дәшми.) Дөмек шунда гәзитәңдә. (Торып китә, читкә барып утыра.)

Бераздан соң Салих гәзитәне укып бетереп читкә куя. Үзе чәйгә сузыла. Суык чәйне түгеп ясый да эчәргә тотына.

Салих. Мәрзия, миңа икмәк бир әле!

Мәрзия (урыныннан тормаенча). Исеңә төштемени? Гәзитәң туйдырмадымыни? Валлаһи, моннан соң самавыр куймам.

Салих. Ярар, куймассың. Икмәк китер әле.

Мәрзия. Китермим, китермим. Бик ачуымны китердең.

Салих торып үзе барып икмәк ала да чәй эчәргә тотына. Шул арада бер карчык килеп керә.

Карчык. Исәнмесез? Син, Мәрзия, бүген әниеңнәргә бармадың, ахрысы? Мин гел тәрәзә төбендә утырдым. Үткәнең күренмәде. Исәнме, хәлфә?

Салих. Аллага шөкер.

Мәрзия. Чәй эчәргә утыр, Мәрфуга әби.

Карчык. Ярар, рәхмәт, хәзер генә эчкән идек әле, баланы-чаганы төш ашатып уракка җибәрдем дә, чебешләр генә ашаттым да, кереп чыгыйм, дидем.

Үзе утыра. Мәрзия дә, утырып, аңарга чәй ясый, Салих тагы гәзитә укырга тотына.

Мәрзия (Салихка күрсәтеп). Күрәсең, әнә нишли!

Карчык. Менә сез нинди бәхетлеләр, өйдә ятасыз. Минем угылларым, кызларым шул кызуда урак урып йөриләр.

Салих. Кыш көне алар пич башында ятканда, без иртәдән кичкә кадәр балалар укытамыз.

Карчык. Әйе, шулай инде, дөнья тигез булмый. Менә бармак та, биш кенә булса да, бишесе биш төрле. (Мәрзиягә.) Нишләп бүген әниләреңә бармадың? Гел өйдә торырга күңелсездер.

Мәрзия. Менә бу җибәрмәде.

Салих. Кияүгә киткән кыз көн буе аналарында тормый. Аңарга мөгаллимә булырга кирәк. Укырга кирәк.

Карчык (чәй эчә). Шулай шул инде, бер кискән икмәк икенче кат ябышмас. Әле, хәлфә, мин сезгә бер сөенечле эш берлә килдем. Габделсаттар карт әҗәл якасында. Әле хәзер генә тагы карт мулланы алып киттеләр. Җомганы көтә, үлә, диләр. Фидиясен дә карт мулла да бик алырга тели, мөәззин дә алырга тели икән. Әле карчыгы безгә керде дә, шул сөйләп утырды. Фидиягә бик зур чиркәе сарык, ярымчыбык арыш, бер бик яхшы алты тәкә тиресеннән теккән тун, картымның читек-кәвешен бирәмез, ди. Картым да, үзем дә муллага да, мөәззингә дә бирәсемез килми, сатып әрәм итеп бетерәләр, хәлфә алса, аңарга бирер идек, бик дога кылып картымның киемнәрен киеп, намаз укып туздырыр иде, ди. Шуны кереп сөйлә әле, дигәч кердем. Мин: «Алыр, ник алмасын?»,— дидем. Туны бик яхшы, читеге-кәвеше дә әле иске түгел.

Салих (гәзитәсен ташлап). Мин монда фидия козгыны булырга килмәдем. Балалар укытырга килдем.

Карчык. Алай димә! Изге эш бар да ярый. Ярым чыбык арыш хәзер бит, урып кына алырга! Утыз пот бит! Бу көнге көндә аны кайдан аласың әле?

Салих. Саттар картның бөтен малын бирсәләр дә алмыйм. Мин аның бетле туны берлә нишлим?

Карчык. Юк, туны бик һәйбәт. Муллалар бик алырга телидер дә әле, бирмиләр.

Мәрзия. Бу әллә ни кылынган булып тора. Әйтерсең лә, бөтен анбарлары иген берлә тулган. Үзе миңа бер күлмәк тә ясый алмый.

Карчык. Ул әле яшь кеше, өйрәнмәгән. Муллалар да элгәре килгәндә шулай кылыналар, бара-тора өйрәнер әле. Рәхмәт, Мәрзия, чәең бик тәмле икән.

Мәрзия. Тагы берне эч.

Карчык. Рәхмәт. Балалар елый башларлар. Кече киленем дә бүген кызын калдырып китте. Мин әле сезне якын итеп кенә кердем. Әллә, хәлфә, аласыңмы?

Салих. Юк, юк!

Мәрзия. Ал, тиле! Әллә ярым чыбык арыш эчеңне тишәрме? (Салих дәшми.)

Карчык. Хушыңыз. (Чыгып китә.)

Мәрзия. Әллә кем дип белерсең, алмаган була! Үзе ачлы-туклы тора. Син, күрәсен, мине шулай гомерем буе ачлы-туклы тотмакчы буласын.

Салих. Мине син шулай фидия козгыны дип белә идеңмени? Мин мөгаллим, беләмсең шуны? Мин моңда мөгаллим булып авылны агартыр өчен килгән.

Мәрзия. Бик! Алай ач торып кына агартырсың инде!

Салих. Әле ач торамсың, ниең җитмәгән?

Мәрзия. Алай иттереп кенә көннеке көнгә җитеп тору бик шәп инде. Рәхәтләнеп кунак чакырып, кунакка барып торырлык булмагач.

Салих. Чакыр, сине кем тыйганы бар?

Мәрзия. Чакыр. Кая дөгең? Кая җимешең? Кая балың, кая маең? Безнең әти базардан барысын да потлап китерә. Син тик шунда гәзитәң берлә өйдә бот күтәреп ятасың.

Салих. Мин мөгаллим! Мин синең әтиең кебек бер пот биреп, ике пот алып кәсеп итмим.

Шул арада ишек шылтырый һәм дә ишектән Мәрзиянең әнисе килеп керә. Кулында төен.

Гайнелхәят. Исәннәрмесез?

Салих. Аллага шөкер, үзең исәнме, әби. (Мәрзия төенен ала.) Утыр, әби. (Гайнелхәят утыра.) Самавырың сүнгәнме, Мәрзия?

Мәрзия (төенне чишеп). Юк, юк! Сүнмәгән. Капкачын гына ал!

Гайнелхәят. Азрак умарта карадым да, сезгә бал алып килим дидем. (Мәрзия төеннән бал чыгара, түгәрәк күмәчләр чыгаралар да, балны, күмәчне күтәреп, чәй янына килеп чәй ясарга утыра. Марзия барысына да чәй ясый, аннары күмәчне кисә.) Балны кияү алдынарак куй.

Салих. Ярар, җитәрмен.

Гайнелхәят. Бабаң әле уракчыларга җир күрсәтергә китте дә, килеп китим, дидем. (Мәрзиягә.) Ник бүген үзең бармадың? Мин сине аш берлә көттем.

Салих. Без хәзер көненә ике мәртәбә сабак укый башладык, эш булды.

Мәрзия. Булды шунда, юк нәрсәләр берлә башымны әйләндереп бетерде.

Салих. Ул эш булмый, нәрсә? Хәзер июль, сентябрьдә сабак башларга кирәк, син бернәрсә белмисең.

Гайнелхәят. Ул абыстайда бик яхшы укыган иде. Ничек алай белми?

Салих. Ул абызтайда укудан зарардан башка бернәрсә юк.

Гайнелхәят. Без файда булсын дип укыткан идек. Әле соң ул кызлар мәктәбеңез бетәме?

Салих. Байлар ничек тә сентябрь башына бетерәмез, диләр.

Гайнелхәят. Әле бабаң урыска барган иде. Сезгә дип бер кибет алып кайткан, шуны мәктәп янына салып, азрак тауар куеп сату итә башларлар, ди.

Салих. Мәктәптә укыта башлагач, сату итәргә вакыт калмый. Тагы ул, алай итеп, әллә ничәгә бүленергә ярамый. Байлар да разый булмыйлар, мин үзем дә разый түгел. Ике көймәнең койрыгын берьюлы тотып булмый.

Мәрзия. Үземезгә дә рәхәт булыр, ни кирәк, шуны чыгып кына алырмыз, ачыйк! (Үзләре чәй эчәләр.)

Салих. Ничек бер кеше укытырга да, сату итәргә дә өлгерсен, ул ни дигән сүз?

Мәрзия. Мин буш булганда, мин сатармын, син буш булганда, син сатарсың.

Салих. Мин монда хатыннарның ирләреннән урлаган игеннәрен җыеп баер өчен килмәгән, юкны сөйләмә дә, булмый да.

Гайнелхәят. Ник булмасын, Мәрзия сатар.

Салих. Кем укытыр?

Гайнелхәят. Ул укытыр.

Салих. Укыткан вакытта кибеткә килсәләр, нишләр?

Гайнелхәят. Алла, икесе дә шунда янәшә булгач сатып керер.

Салих. Юк, укыту эшенә алай карарга ярамый ул! Укытырга тотынсаң — укытырга, сатарга тотынсаң —сатарга.

Тыштан «Хәлфә! Хәлфә!» дигән тавыш ишетелә. Салих чыгып китә, Гайнелхәят берлә Мәрзия кала.

Гайнелхәят. Нихәл, кызым, нишләп торасыз? Яхшы торамсыз?

Мәрзия. Менә шул укытуы берлә йөдәтеп чыгара. Үзе алай кыйнамый, сукмый!

Гайнелхәят. Бик кызык кеше бу! Кибет ачуга каршы килергә тели. Әле бүтәннәр бик ачар иде дә, тәтеми.

Мәрзия. Әле Мәрфуга әби кергән иде, Саттар картның фидиясен ал, дип, бик яхшы тун бирәләр, ди, ярым чыбык уҗым, ди, бер чиркас сарык, ди. Шуны алмыйм, ди.

Гайнелхәят. Бу ни ашап торырга тели икән соң? Әллә ул бабасы өстеннән гомер буе ашап тормакчы буламы? Үзеңә торырга уңайсыз түгелме соң?

Мәрзия. Менә шул сабаклары өчен гел тирги шул.

Гайнелхәят. Тиргәмә диген. Ул ни дигән сүз? Ул безнең бердәнбер генә кызымызны алай тиргәргә бирмәдек, кадерле урын дип, кадер күрергә бирдек.

Мәрзия. Аннары менә шул гәзитәләр берлә эштән чыгып бетә, әле бүген туларны укый-укый чәе суынып бетте. Аннары үзеннән-үзе әллә кемнәр берлә сөйләшергә тотына.

Гайнелхәят. Ул гәзитә нәрсәгә ди соң? Аларны утка гына ягарга. Мин әле этиеңә әйткәнем юк, этиең ул эшләрен белсә, аерыр да алыр. Без сине урын табылмаганнан бирмәгән. Сине муллаларга сорадылар. Бик кадереңне белеп кенә торсын, төярмез дә алып китәрмез! Мин кайтыйм, этиең кайтыр. (Гайнелхәят тора. Шул арада Салих килеп керә.) Кем ул?

Салих. Фәхри карт. Угылыннан хат килгән дә, шуны укытырга килгән.

Гайнелхәят. Син аларга элгәре чәй янына чакыр диген.

Салих. Аның үзенә дә чәй юктыр әле. Актык угылы солдатка китте.

Мәрзия. Син гел кеше кызганып торырсың инде. Белмим, үзеңне кем кызганыр?

Салих. Миңа кеше кызгануы кирәкми. Мин кызгандырып гомер итә торган кеше түгел, эшләп гомер итә торган кеше.

Гайнелхәят башын селкеп тора.

Гайнелхәят. Хуш, кияү.

Салих. Ник утырмадың, әби?

Гайнелхәят. Эшем бар, үзеңез барып утырыныз! (Чыга, аның артыннан Марзия чыга.)

Салих (Ялгыз кала. Идән буенда йөрергә тотына. Бераз йөрегәч). Моның болай кылынышы бик күп уйларны җимерде. Мин элгәре өйләнгән вакытларда үзем мөгаллим булып, хатыным мөгаллимә булып, бөтен авылны яктыртамыз, агартамыз дип уйлый идем. Хәзер ул фикер шактый еракланды. Мәрзиянең ихлас бирмәве бик күп ышанычымны җимерде. Ул түгел, бөтен

авылны яктыртырга, үзен дә кеше итәргә ирек бирми. Ник бу болай?Шул ук тормыш, шул күлмәк кайгысы, ашка бару кайгысы моның сөягенә үк сеңгән микәнни? Белмим, бел-мим! Моны кеше итә алмасам, нишләрмен? Бу көенчә булганда, ничек аның кулына мәктәп тапшырырга риза булыйм? (Йөри.) Шулай ук минем өйләнүем хата булды микәнни? Шулай ук минем уйларым мәйданга чыкмас микәнни? Ул вакытта мин нишләрмен? Мин бу хатынны нишләрмен? Күлмәктән башканы белми торган бу хатын берлә ничек тереклек итәрмен? Бөтен яктан наданлык берлә чолганган бу авылда үземнең идеалымны ничек саклый алырмын? Белмим, белмим! Киләчәктә мине ни көтә торгандыр, белмим! Ләкин элгәреге ышанычымның яртысы гына калды. Элгәреге тынычлыгымның аты гына калды.

Шул арада Мәрзия йөгереп керә.

Мәрзия. Байлар килделәр, мәктәпкә таба киттеләр. Салих киенергә тотына, Мәрзия өйне җыештырырга тотына.

Салих. Самавыр куй. Чәйгә алып килермен. (Чыгып китә.)

Мәрзия (Салих артыннан кычкырып). Кибет тугрысында сөйлә! (Ашыгып-ашыгып җыештыра.)

Пәрдә төшә.

ДҮРТЕНЧЕ ПӘРДӘ

Салихның фатиры, зур гына бүлмә, өстәл, самавырлар. Өелгән мендәрләр. Сул якта чыбылдык корылган. Яту урыны, уң якта бер ишек, пәрдәгә каршы тышка бер ишек. Чыбылдык янында бала бишеге асылган. Кыш көне кич берлә.

Мәрзия (ялгыз бала тирбәтә, узе көйли.)

Алла, Алла, Алла һу!

Алла дигән бәндә бу!

Алла дигән бәндәләр

Оҗмах эчрә керер шул!

Кызым, кызым, кыз кеше!

Кызыма килер йөз кеше.

Йөз кешенең арасыннан

Алып китәр бер кеше.

Алла, Алла, Алла һу!

Алла, Алла, Алла һу!

(Шуннан соң бишек чыбылдыгыны ачып карап). Йоклады. Йокла, бәбкәм, йокла! Бик тыныч йокла, бәгырем. (Үзе торып китә. Сәгатькә карап.) Сәгать сигез булган,һаман әле кайтмый. Бу нишләп тора? (Тәрәзәгә карап.) Тагы буран күтәрелде. Тизрәк кайтса ярар иде, ашыйсым да килә башлады. (Утыра.) Уф Алла! Иртәдән алып кичкә кадәр өйдә юк. Син көн буе аны көт тә утыр. Элгәре, исмасам, әниләргә барып утыра идем. Әни орышканнан бирле анда барырга да юл киселде, әйтерсең лә көне буе шул мәктәбендә торырга ни җитмәгән! Кичен тагы анда барып дөмегә. Менә тагы кайтыр да гәзитәсенә ябышыр. Сөйләр дә хәл, нитәр дә хәл юк. Мин тик казык кебек катып торам. Җансыз кеше кебек гомер үткәрәм. Минем берлә рәтләп сөйләми, миңа киңәш итешми, үзе белгәнчә йөри. Ул шул мине эченнән хатын дип санамый торгандыр, болай булмас иде. Ярый әле юанып торырга балам бар, ул да булмаса, монда эчең пошып үләр идең.

Шул арада ишектән Мәрфуга карчык килеп керә.

Мәрфуга (сузып кына). Исәнме, Мәрзия?

Мәрзия. Аллага шөкер, Мәрфуга әби, уз, утыр! (Мәрфуга узып утыра.)

Мәрфуга. Тыш бик җил. Угылларым бүген базарга тиягәннәр иде, ничек барырлар, азрак себерә дә. Менә мондый көнне юлдагы кешеләрнең хәлен Алла күрсәтмәсен. Без картым мәрхүм исән вакытта ишан хәзрәттән кайтканда, шундый көнгә очраган идек. Аз гына туңып үлмәдек. Хәлфә кайтмадымыни әле?

Мәрзия. Юк әле, нишләптер бик озак тора.

Мәрфуга. Эше бардыр, кызларны да ул карый, диләр бит.

Мәрзия. Юк, кызларның мөгаллимәләре бар, ул нишләп карасын?

Мәрфуга. Әйттем исә кайттым. Безнең Гәрәйнең кызы шунда укый да, шул гына сөйләде. Хәлфә абый килеп барыбызны да тыңлатты да, минем дәфтәремә «акарин»ме шунда, «афарин»ме, әйтә дә белмим, язды диде.

Мәрзия. Мин аньщ анда кереп йөрүен белми идем.

Мәрфуга. Керә, ди, керә, ди. Байларның рөхсәте шулай, имеш, ди, бик үк, күрәсең, укымышлы түгел! Хәлфә аны өйрәтә, ди.

Мәрзия. Әйтәм дә бик озак кайтмый тора! Мөгаллимә аңардан качмый диме?

Мәрфуга. Мин бит әле анысын бик үк ачык белмим. Мөгаллимә үз янына кунарга кызларны алып кала бит, менә бу арада Әхмәтсафа кызын ияләштергән, бөтенләй янында тота инде. Шул гына сөйләгән. Шуның сүзен чәй суда хатыннар сөйли, ди, хәлфәдән качмыйдыр, ди, сөйлидер, ди.

Мәрзия. Менә ул нишләп тора икән! Мин монда аның өен саклап торам.

Мәрфуга. Алар бит инде, кызым, шул мөгаллиме дә, мөгаллимәсе дә кара такта берлә укыган, алар качуны яратмый инде. Әле кичә хәлфә керде дә гәзитә укыды, ди.

Мәрзия (курыккан тавыш берлә). Гәзитә укыды, ди?!

Мәрфуга. Шуннан бик кычкырып көлештеләр, ди!

Мәрзия. Мин монда, мескен, тик дөмегеп ятам, ул әллә кемнәр берлә, җиде ят хатыннар берлә гәзитәләр укып йөри.

Мәрфуга. Шулай, ди, шулай, ди. Бу арада көн дә кебек керә, ди. Тегесе дә бик усал, ул килгән вакытта киенеп-ясанып торадыр, ди. Ул инде, бәбкәм, атасын-анасын ташлап, кыз башы берлә чит авылларга килгән кеше, дөнья күргәндер инде. Югыйсә менә кайсымыз чит авылга барып тора аламыз? Соң әле үткен шул! Сиңа аны китертмәскә тырышырга кирәк иде.

Мәрзия. Ул мине үзе мөгаллимә ясатмады, син бернәрсә белмисен, син нәрсә укытырсың, ди. Мин ничек белмәгән хатынымны мөгаллимә ясап, балаларның гомерен әрәм итим, ди. Хәзер этиләр дә шул мине мөгаллимә ясамаганга, үч итеп карамыйлар.

Мәрфуга. Йә, ул балаларны укытырга нәрсә кирәк, суфиның бөкре хатыны укыта алганны, син укыта алмыйсынмы соң? Син бит ишанга сабакка йөрдең, зур булганча йөредең.

Мәрзия. Ул шул миңа әллә нинди китаплар укытырга теләде, мин укымадым, шуның өчен байларга, минем хатыным укытырлык түгел, дип үзе әйткән. Әти дә шунда икән. Әти шуның өчен бик ачуланган, байлар алдында бик хурланган.

Мәрфуга. Хурланмый хәле юк. Муллага бирергә, остазбикә ясарга дип үстергән кыз мөгаллимә була алмасын, имеш!

Мәрзия. Әти, шунда мәктәп янына кибет салырмын, дип, бура да алган иде. Хәзер инде аны да бирми.

Мәрфуга. Әле, кызым, һаман этиеңнәргә бармыйсызмыни?

Мәрзия. Аның барганы юкка өч ай булды инде. Мин көн дә барган кебек бара идем әле дә...

Мәрфуга. Үзе, ярый әле, сине тими икән!

Мәрзия. Ул бит үзе бик яхшы, эти орышканда бер кайтарып сүз әйтмәде, торды да чыкты да китте. Бер-ике көнгә кадәр мин этиләргә

бармаенча тордым. Аңардан сорарга курыктым. Аннан сорадым, бер сүзсез, бар, теләсәң нишлә, мин сине көчләмим, ди.

Мәрфуга. Кыйнамый, сукмыймы?

Мәрзия. Юк, ул андый түгел.

Мәрфуга. Тел берлә дә шелтәләмиме?

Мәрзия. Бернәрсә юк. Менә, бик ачуы килсә, дәшми генә. Без үземез шул бик яхшы торамыз. Менә тик шул укуы берлә башымны әйләндерә. Менә этиләр аерып алыйк дип уйлашканнар икән. Миң, аерылмыйм, дидем дә, эти шуның өчен бик тиргәде. Йортыма аяк басма, дип, куып чыгарды. Шуннан бирле барганым юк.

Мәрфуга. Ул соң этиеңнең шул әйткәнен беләме?

Мәрзия. Юк! Алай да бераз сизенә торгандыр, ахрысы, бүген: «Ник этиеңнәргә бармыйсың?— диде. (Торып йөри башлый.) Менә нинди соң! Бөтен авыл ятып бетте. Ул һаман мөгаллимәсе янында тора. Андук бу арада бик аз сөйли башлады. Тегесе, каһәр суккан, кеше иреннән башканы таба алмас идемени? Мин әле аның өчен жан өзелеп торам. Аның өчен атам-анамның сүзеннән чыктым. Ул әллә нинди кызлар берлә гәзитәләр укып йөри. Моңарга ничек хурланмаска кирәк, моңарга ничек чыдап торырга кирәк?

Мәрфуга. Шулай шул, бәбкәм! Ул ни дигән сүз, хатының бар өстеннән әллә нинди кызлар берлә йөрсен, имеш. Ул мөгаллимәнең күзе яман. Беркөн әле ашта күреп исем китте. Тагы үзе нинди! Олугларга юл бирмәенчә, ашта китап сөйләгән булып утыра.

Мәрзия. Каһәр сукканны мин сачен йолкып бетерермен. Мин бөтен табын хатын алдыңда мәсхәрә итәрмен.

Шул арада бер малай төен күтәреп килеп керә.

Малай. Мәрзия абыстай, менә әниең җибәрде, күчтәнәч, диде, иртәгә этисе Казанга китә, килеп утырсын, диде.

Мәрзия (алып). Үзләре исәннәрме?

Малай. Исәннәр. Эскәтерен үзе алып килер, диде.

Мәрзия. Ярый, иртәгә барырмын дип әйтте, диген.

Малай. Хуш.

Мәрфуга. Тукта, бәбкәм, мин дә чыгам, бергә китәрмез, хуш, Мәрзия.

Мәрзия. Хуш, Мәрфуга әби, килеп утыр. Мин гел шулай буш өйне ялгыз каравыллап торам. (Малай берлә карчык чыга).

Мәрзия (ялгыз тәрәзәгә барып карап). Нинди җил! (Тыңлап торып.) Нәрсә кычкыра?.. Җил генә икән! Ни дип кайтмый? Мөгаллимәсе янында тора... Торсын, торсын! Кадалып бетсен! Бу кадерне белмәде. Әтиләр никадәр кадер иттеләр. Шуның да хакын хаклый алмады. Алты ай бербуйдан кияү сыйладылар, алты ай бербуйдан мунча яктылар, никадәр өст-башымны карадылар, никадәр өй җиһазы бирделәр. Самавыр минеке, чынаягы-савыты минеке, сөлге-салфите минеке, бөтен җиһазы минеке! Шулай шул! Бер тинсез шундый кызны биргәч, кадерен белмәде, хәзер инде себерелеп кызлар артыннан йөри. (Шул арада Салих кайтып керә.) Кунып кайту кирәк иде. Мөгаллимәңә ялгыз кунарга күңелсез булыр.

Салих. Син нәрсә сөйлисең, әллә тилерденңме?

Мәрзия. Тилерсәң, син тилергәнсең. Гакыллы кеше хатыны бар өстеннән әллә нинди себеркеләр артыннан йөрми.

Салих киемнәрен салып ташлый.

Салих. Син нәрсә сөйлисең? Синең гакылың бармы, юкмы?

Мәрзия (ачуланган тавыш берлә). Бик бар! Син генә мине тилегә санныйсың! Ни сөйләгәнемне бик белеп сөйлим. Менә синең гакылың бармы? Син ничек оялмаенча мөгаллимә берлә йөрисең?

Салих. Мөгаллимә берлә?.. Ул ни дигән сүз?

Мәрзия. Ул ни дигән сүз? Үзең белә торгансың, белмәсәң, йөремәс идең.

Салих. Синең бөтенләй гакылын юкмы әллә? Шундый сүзне шулай җиңелгә санап сөйләргә ярамый.

Мәрзия. Син аны элгәре уйлап карау кирәк иде. Аннары башлар идең.

Салих. Мәрзия! (Ачуланган тавыш берлә.) Мин оршышырга яратмыйм, ләкин үземне-үзем мыскыл итәргә дә ирек бирмим. Син минем берлә андый сүз берлә уйнама!

Мәрзия. Мин уйнамыйм! Син мөгаллимә берлә йөрисең! Син яратмый дип мин шунарга разый булып торыйммыни?

Салих (Мәрзия янына туктап, ачуланган тавыш берлә). Ялганлама!

Мәрзия. Йөрисен, йөрисен! Иөрмәсәң, ни дип аңда ул чикле торасын, ни дип аның янына кереп гәзитә укыйсың? Тегесен генә күрим, Алла теләсә, сачен йолкып бетерермен. Кеше ире берлә йөрмәсә, таба алмагандыр.

Салих. Мәрзия! Мәрзия! Син ни сөйләгәнеңне белемсең? Син бит кеше өстенә тел сөйлисең. Син бит гөнаһсыз кешенең исемен сатасың, син ничек оялмыйсың?

Мәрзия. Дөрест, дөрест! Бар да сөйли. Йә, кереп кызлар тыңлатмадым диген! Йә әйт!

Салих. Тыңлаттым. Тыңлатса, анда ни бар?

Мәрзия. Гәзитә кереп укымадым диген!

Салих. Укымадым.

Мәрзия. Кичәге гәзитәңне кая иттең?

Салих. Анда синең ни эшең бар!

Мәрзия. Ә, шулаймы? Менә яшерә башладыңмыни?

Салих. Йә, синеңчә булсын, мөгаллимәгә бирдем! Аннан ни чыга?

Мәрзия. Менә бүген кереп утырмадыңмы?

Салих. Керүен кердем, утырмадым.

Мәрзия. Утырмадың! Мин монда иртәдән кичкә кадәр ашамый-эчми аны көтеп ятам. Мин, тиле, аның буш өен каравыллап ятам, ул мөгаллимәләр берлә чәйләр эчеп йөри. Бу хурлыкка ничек түзим! Бу мыскылны ничек күтәрим! Исмасам, кешесе кеше төсле булса ярар иде. Бер хәерче кызы бит! Син шул симердең! Әтиләр бит алты ай симерттеләр. Гомерендә күрмәгәннәреңне күрдең! Шуның шөкранасын кайтарасыңмыни?

Салих. Мәрзия, син нәрсә тилерәсең! Син миңа ышанамсың, юкмы?

Мәрзия. Юк, юк! Син мине тагы алдарга телисеңмени? Мин синең өчен әтиләр берлә бозылыштым. Үсеп җитеп әтинең орышуыны күрмәгән идем, синең өчен — күрдем.

Салих. Тукта, азрак миңа да сөйләргә ирек бир!

Мәрзия. Тагы ялганлар идеңмени? Аңдук әти, ул синең башыңны ашамакчы була, дигән иде. Мин, тиле, әти сүзенә ышанмый, моның сүзенә ышанам. Мин бит моңынча әллә кайчан әтиләр түрендә утыра торган кеше идем! Беләмсең син шуны, мине муллага бирергә дип үстергәннәр иде? Синең шикелле хәерчеләргә бирермез дә, ул аның өстеннән кызлар берлә йөрер дип уйламаганнар иде.

Салих (ачуланып). Алай үзеңне бик зурга санагач, килмәсләр, Мәрзия туташ, мин сине көчләп алмадым, мин сине көчләп тотмыйм!

Мәрзия. Ә алаймы? Хәзер аерып җибәреп, яңы бикәч алырга телисеңмени? Юк әле, мөгаллимәң бик ашыкмасын.

Салих. Сиңа кем аерам дигәне бар?

Мәрзия. Син әйтәсең! Әллә инде мине аңламый, бөтенләй тиле дип беләмсең?

Салих. Мин әйтсәм, синең сүзенә җавап итеп әйтәм. Син бик олуг кеше булгач, минем кебек хәерче берлә тормасын дим!

Мәрзия. Мин сиңа хәерче диммени?

Салих. Белмим, кемгә әйтә торгансың? Син, Мәрзия, юкка тилерәсең, син эшнең төбен белергә кирәк, аннан соң сөйләргә кирәк. Дөрест, мин мөгаллимә янына керәм... Гәзитә дә укыйм, ләкин мөгаллимә берлә минем бер эшем дә юк.

Мәрзия. Син, бер эшен дә булмагач, ни дип мөгаллимә янына керәсен, ни дип гәзитәләр укыйсың? Синең өең юкмыни, әллә син миннән туйдыңмы?

Салих (туктап торып). Мин синең наданлыгыңнан, синең дорфалыгыңнан туйдым! Белдеңме, туйдым! (Йөри башлый.) Синең бертуктамаенча эчне пошырып этиләреңне сөйләвеңнән, синең бертуктамаенча үзеңнең бай кызы икәнлегеңне колакка тукуыңнан туйдым. Мин мөгаллимәгә хәл җыярга, сулыш алырга барам, белдеңме? Бел! Ләкин мөгаллимә берлә минем бер эшем юк. Мин аның берлә кызлар-хатыннар берлә сөйләгән кебек сөйләмим, кеше берлә сөйләгән кебек сөйлим. Син аңламаган гәзитәне ул аңлый, син ләззәт алмаган китаптан ул ләззәт ала! Менә шуның өчен мин анда барам! Аның берлә сөйләшеп күңел ачам.

Мәрзия. Ник минем берлә сөйләмисең?

Салих. Синең берлә нәрсә тугрысында сөйлим? Мин синең күлмәгең тугрысыннан сөйли-сөйли арыдым инде. Син укыган булсаң иде, син, исмасам, мин укытканда гына укыган булсаң иде, мин үз өемне ташлап, чит өйләрдә эч пошуга дару эзләмәс идем. Мин күп вакытта, синең берлә сөйләргә телим, ләкин мин сөйли башлаган сүзне син аңламыйсың, яисә кирегә борып, шуңардан үзеңнең күлмәгеңне китереп чыгарасың.

Мәрзия. Мине нишләтмәкче буласын соң?

Салих. Мин сине бер эш тә эшләмәкче булмыйм, әгәр хәзер минем көчемнән килсә иде, мин сине гыйлем дәрьясына чумдырып алыр идем дә, син дә мин аңлаган нәрсәләрне аңлый башлар идең. Син дә мин ләззәт алган нәрсәләрдән ләззәт алыр идең! Хәзер синең берлә минем арамда йир берлә күк арасы кадәре аерма бар. Шуның өчен син мине аңламыйсың, шуның өчен син мине көнлисең!

Мәрзия (йомшарып). Мин нишлим соң? Мин бит ачуым килгәнгә генә әйттем, чын йөрмимсең, әйт?

Салих. Юк, йөрмим!

Мәрзия (үбеп). Анарга барма, йәмә, җаным! Гәзитәңне өйдә генә укы, йәмә!

Салих. Син үзең мин теләгән кеше булмаганда безнең арамыздагы аерма бетми, син укымаганда без бер-беремезне аңлаша алмыймыз.

Мәрзия. Мин укыйм! Менә бүген үк укый башлыйм. Син мине бик тырышып укытырсың, җәмә! Хәзер миңа ачуланмыйсың? Ачуланма, җаным. (Үбеп ала.)

Салих. Укысаң ачуланмыйм.

Мәрзия. Укыйм, укыйм. Синең чәй эчәсең киләме, әниләрдән әле күчтәнәч китерделәр.

Салих. Килә иде дә, хәзер оныттым.

Мәрзия. Самавырым кайнаган, хәзер ут кына салам. (Чыгып китә.)

Салих. Бу бер кызык кеше, мескен. Укымау никадәр эштән чыгарган. Үзенең күңеле нинди яхшы булса да, наданлык нинди дорфалаткан. Мещан тәрбиясе нинди ямьсез гадәтләр урнаштырган. Ярый, хәзер тагы укымакчы була. Бу юлы чынлап та укыр инде. Эл дә аның укымаганыннан бик күп зарар күрдек. Әгәр гел болай булса, бу тормыш түгел, бу төрмә иде. Аерыр идең... бала бар. Тагы берсе бүген таңда! Тагы — ул бит миннән аерыласы килми. Ул бит миннән аерылып тора алмый. Үзем дә шул дорфа хатынның әллә кай йирен яратам, үзем дә аны шул мөгаллимә берлә алыштырырга риза булмыйм.

Мәрзия килеп керә. Мәрзия кызуланып чәй хәзерли.

Мәрзия. Әни менә нәрсәләр җибәргән. (Каз ите, сумсалар күрсәтеп.) Менә бик һәйбәтләп чәй эчик әле, минем дә бик эчәсем килде. Чынаякларны син хәзерлә әле. Мин хәзер самавыр алып керәм. (Чыгып китә.)

Салих (чәй урыны хәзерләп). Хәерле сәгатькә булсын! Тагы яхшырды.

Мәрзия самавыр алып керә. Мәрзия чәй сала, чәй эчәргә утыралар.

Мәрзия. Минем күңелем тынычланып китте. Чын, бик көнләшкән идем. Мин сине бик сөям шул. (Үзе Салихны үбә.) Йә әле, сөйләшеп утырыйк әле.

Салих. Менә, әле урыс гәзите укыдым.

Мәрзия (бик озын иснәп, чәй ясап эчә). Әти иртәгә Казанга барадыр, ди. Менә, бозылышмаган булсаң, миңа каймалы читек алып кайтыр иде.

Салих. Мәрзия, әле генә андый сүзләрне сөйләмәскә вәгъдә бирдең ич!

Мәрзия. Ярар, сөйләмим, сөйләмим! (Ашыйлар.) Менә каз ите ашаганым юкка шәт атна булды инде. Әниләргә барсам, ашар идем дә... Бармыйм шул.

Салих. Син тагы элгәргечә мине әтиеңнәр берлә сыйларга тотынасың.

Мәрзия. Юк, юк. Менә күмәчен аша. Безнең әнинең күмәче бик тәмле була. Аның сөте-катыгы бик күп, безнең әти онны капчыклап китерә. Ярый әле әни җибәргән, рәхмәт, югыйсә бик ашыйсым килә иде.

Салих. Ник үзен бер-бер нәрсә пешермәдең?

Мәрзия. Нәрсә белә пешерим? Синең оның бармы, маең бармы?

Салих. Анда акча юкмыни?

Мәрзия. Булса, ул акчага алынган нәрсәнең бәрәкәте булмый. Менә безнең әти бер дә ваклап алганны яратмый. Онны, дөгене, җимешне потлап китерә. Күлмәк алса, өчләп ала. Әти миңа Казаннан бер-бер нәрсә алып кайтыр микән?

Салих (чәй эчә). Сәгать ничә?

Мәрзия. Сәгать унынчы.

Салих. Менә, эчеп бетерик тә, укый башлармыз.

Мәрзия. Мәгънәле китапка керермез, җәмә!

Салих. Нинди мәгънәле китап? Үзең белмәгән эшкә катышма!

Мәрзия. Алла, мине тагы әллә нинди китаплар укытмакчы була.

Салих (гәзитә алып укырга тотына). Эчеп туйсаң, хәзер укый башлыймыз.

Мәрзия (эчә). Бүген бик соң инде, минем йокым килә. Иртәгә укырмыз.

Салих. Юк, юк! Хәзер укыймыз.

Мәрзия. Алла, бүген сабак башлый торган көн түгел, бүген сишәнбә. Менә аннары үзем мөгаллимә булырмын, бу мөгаллимәне җибәрермен.

Салих. Яхшы укысаң булырсың.

Мәрзия. Элгәре дә мин яхшы укыдым да, син мине мөгаллимә ясамадың бит, син әллә кайдан китерттең! Инде...

Салих. Тагы башлады, ал китапларыңны.

Мәрзия. Тукта, самавыр җыештырыйм! (Җыештыра, Салих гәзитә укый. Җыештырып бетерә.)

Салих. Ал!

Мәрзия. Минем йокым килә, иртәгә укырмыз.

Салих. Иртәгә кайчанга, тагы кичсез минем вакытым юк. Тагы йокым килә, диерсең.

Мәрзия. Аннарыга.

Салих. Син шулай иттереп гел кичектерергә телисең. Кил, укы!

Мәрзия барып урын җәяргә тотына.

Мәрзия. Бүген менә бик һәйбәтләп йоклыйк, иртәгә укый башлармыз.

Салих. Юкны сөйләмә! Әйдә, ал китапларыңны.

Мәрзия урын җәя.

Мәрзия. Йә инде, җаным, бүген укымыйк. (Моңланып.) Мин бик арыдым. Менә иртәгә, Алла теләсә, бик тырышып укый башлармыз.

Салих. Иртәгә дә минем вакытым кич кенә була ич, иртәгә дә арыдым, дип тагы калдырмакчы буласың?

Мәрзия. Иртәгә мөгаллимәң янында ул чикле озак тормассың?

Салих (ачуланган тавыш берлә). Мәрзия!

Мәрзия (Сузып кына). Кычкырма, баламны уятырсың. Әллә дөрест түгелме?

Салих. Син мине мыскыл итәсеңме? Уйныйсыңмы?

Мәрзия (янына килеп). Бетте, бетте! Бер дә әйтмим, әйдә, җаным, ятыйк, иртәгә укырмын.

Салих (ачуланган тавыш берлә). Бар, ят!

Мәрзия. Алла, ятмаган була, ят инде, үзең дә арып беткәнсең. (Салих дәшми.) Дәшмәгән дә була. Ятмасаң, әллә бик исем китәме? Син мөгаллимәң яныннан туеп кайткан инде.

Салих (ачуланып). Шул сүзне бүген авызыңнан ташлыймсың, юкмы?

Мәрзия. Ә, ачуың киләмени? Менә минем дә бик ачуым килә.

Салих. Беләмсең, син бит юкны сөйлисең, син бит юк сүз берлә минем тормышымны агулыйсың! Ник син алай итәсең?

Мәрзия. Миңа җиңелмени?

Салих. Нәрсә җиңелме?.. Син бит үзең дә сүзеңнең ялганлыгын беләсең? Ник юк берлә маза китәрәсең?

Мәрзия. Алай булгач ник ятмыйсың? Син инде үз хатыныңнан бөтенләй бизеп беткән. Кеше кебек вакытында ята белми, вакытында тора белми, вакытында ашый белми. Көн буе ашарга көтеп торганым җитмәгән, төне буе йокларга да көтеп торыйм икән!

Салих. Кем сон әле сине көт дигәне бар, йокла!

Мәрзия. Йокла! Син йокыңны туйдырып кайттыңмыни? Инде төн буе шул гәзит берлә күзен бетәштереп утыра, күрәсең! Утыр, утыр! (Салих дәшми.) Алла теләсә, әти генә кайтсын, барысын да сөйлим! (Салих дәшми.) Көн буе мөгаллимә янына барып утыруын да сөйлим, барысын да сөйлим.

Салих. Сөйләсәң сөйләрсең, хәзергә генә лыгырдама, туйдым.

Мәрзия. Мин беләм бит синең туйганыңны, туймасаң, көне-төне мөгаллимә янында гомереңне кичермәс идең! Туйган шул! (Бераз туктап торып, Салих һаман гәзитә укыган булып утыра.) Кем инде үз хатыны бар өстеннән кызлар берлә йөридер, ди? Кыз булса, тагы ярар иде, әллә нинди бер матамал ич! Атасы юк, анасы юк!

Салих (кычкырып). Йокла! Мазаны китәрмә!

Мәрзия. Алла, бик зур булган, нинди кычкыра, әллә инде мине сөйләтмәскә дә телисең? Мин шул синең мөгаллимәң кебек сөйли белмим, гаеп итмә! (Туктап торып.) Хәзер инде мин кирәк түгел... Элгәре мин кадерле идем... Мин хәзер инде сине туйдырдым... Син инде бүтән кешеләр эзлисең... (Елаган тавыш берлә.) Мин картайдым инде... Мин көне буе өй каравыллаудан башкага ярамыйм инде... Эһе... эһе. (Еглый.)

Салих. Нишлисең син, Мәрзия? (Мәрзия дәшми, бераздан.)

Мәрзия. Синең минем нишләвемдә эшең бармыни? (Елаган тавыш берлә.) Синен үз кайгың үзендә...

Салих. Әле соң егларлык нинди эш булды? (Торып янына барып.) Мин соң әле нишләдем?

Мәрзия (елаган тавыш берлә). Син мине сөймисең... Син (Озын иттереп.) мөгаллимәне... сөясең!.. Син мине кешегә дә санамыйсың... Син миннән гәзитәңне артык күрәсең... Мин сөям...

Салих. Мин дә сине сөям.

Мәрзия Салихның кулын тотып, Салих бу вакытта чыбылдык янында тора. Мәрзия гел чыбылдык эченнән сөйли. Күренми. Еглавын туктатырга теләгән тавыш берлә.

Мәрзия. Мөгаллимәне сөймисең? Сөймә, җаным, җәмә!

Салих. Юк, юк.

Мәрзия (аны кулыннан тартып үбә дә). Мин шул бик көнлим! Мөгаллимәгә бармассыңмы, барма, җәмә!

Салих. Ярар.

Мәрзия (ачыграк тавыш берлә). Менә мин, әти кайткач, әтиләргә барырмын, сине дә чакыртырмын. Барырсың, җәмә! (Сузып кына.) Тагы элгәреге кебек әтиләргә барып-килеп йөрермез... Бик кызык булыр, җәмә? Мин кунаклар чакырырмын... Син шәһәргә барырсың... Миңа күлмәк алып кайтырсың... җәмә!

Салих. Ярый, еглама гына, мин еглаганны гына яратмыйм.

Мәрзия. Юк, егламыйм, бетте. Кил җат, җаным! Бар, утыңны сүндер!

Салих барып утыны сүндерә, үзе Мәрзия янына ятарга килә. Караңгы.

Мәрзия. Әти үзеңезгә иген сачәрмен дигән иде, иген сачәрмез. Ул игенемез күп булыр... Мин бер оя каз сатып алырмын. Чебешләр үстерермен, үзеңә йомырка ашатырмын, җәмә! Әминәгә (кызы) бик матур киемнәр киеңдерермез, аннары ат берлә трантас алырмыз... Әмин авылына кунакка... барырмыз, җәмә! Бик кызык булыр.

Салих. Җә!.. (Салих чаршау эченә керә. Үбешкән тавыш ишетелә.)

Пәрдә төшә.

БИШЕНЧЕ ПӘРДӘ

Дүртенче пәрдәдән соң бер ел вакыт үткән. Салих өе — дүртенче пәрдәдәге өй. Яту урыны янында ике бишек асылган. Идәндә ашъяулыклар, аш урыннары, салфетлар тузгып ята. Аштан соң. Кыш көне. Кич берлә Мәрзия ялгыз аш урынын җыештыра.

Мәрзия. Ашым бик яхшы булды. Илаһи! Әхмәтсафа хатынының кылынышыны күрсәң, исең китәр иде. «Безнең карт пирвый сурт он китерә. Синең, Мәрзия, фтаруй сурттыр, ахрысы»,— дигән булып утыра! Хәерче! Кайчаннан бирле әле безнең әтидән бурычка алудан туктадыңыз? Менә җыештырып бетерәм дә ашка барам. Теге тиз генә кайтса ярар иде... Моңда балалар янында калырга кеше юк. (Үзе кызу-кызу җыештыра.) Иртәгә менә тагы Әхмәтҗаннарга ашка әйттеләр, өйләдән соң Сәлахиләргә... Ирләргә дә иртәгә аш булса ярар иде...

(Җыештырып бетерә. Барып көзгегә карап.) Битем тулып киткән. (Көлә.) Ник тулмасын, башым тыныч, күңелем иркен... Менә хәзер кунаклар берлә кунакка йөримез... Аннары үземезне руза бәйрәменә чакыралар. Корбан бәйрәменә үземез кунак чакырамыз... Менә, күрми дә калырсың, кыш

үтеп тә китәр... Аллага шөкер, бик яхшы тора башладым. Теге дә бөтенләй үзгәрде, элгәреге кебек көне-төне мәктәбендә ятмый. Өйдә дә көне буе гәзитә укымый. Дөнья кайгырта башлады... Кичә шәһәрдән нинди яхшы нәрсәләр алып кайткан... Элгәре шәһәргә барса, әллә кайдан табып бер кочак гәзитәләр, әллә никадәр китаплар гына төяп кайта иде. Мөгалимәне дә ташлады, аңда да бармый, бөтенләй башкарды. (Шул арада Салих килеп керә.) Тизрәк кайтсаң ярар иде дип тора идем. Минем ашка барасым бар.

Салих. Мин бүген дә мәктәпкә кермәммени?

Мәрзия. Әллә көне буе торганың җитмәгәнме? Балалар янында кем торсын?

Салих. Ярар, алай булса.

Мәрзия. Син, эти берлә старшинаны чәй эчәргә алып керү кирәк иде. Старшина хатыны әйтә, «картым быел сезгә дә муллалар берлә тигез йир бирдерәм дип әйтәдер», ди. Әйберем бик күп иде.

Салих. Бабайга әйттем, эшем бар, диде. Аңарга әллә кайсы авылдан мукшылар килгән, ди, җир сатулыйлар, ди.

Мәрзия. Мин хәзер киенәм дә китәм, син чәй эчәмсең? Эчсәң, анда самавыр кайнап тора. Әнә шкафта, ашарга кирәк булса!

Салих. Мин бик сыйланып кайттым әле. (Мәрзия чаршау төшереп киенә.) Син озак торма, балалар җылый башлар.

Мәрзия (чаршау артыннан.) Мин кечкенәсен үзем берлә алам, сиңа күңелсез булса, чәй эч! (Шул арада Мәрзия яңа күлмәк киеп бу якка чыга да.) Шәлем кайда? (Салих өстәлдән шәлене алып бирә. Шәлен ябына да чаршауны тарта. Үзе бишек янына бара да бишекне ачып.) Бик тәмле йоклый. Әллә, этисе, алмыйммы? Уяныр шул. (Ала башлый.) Шулай, шулай, ай, бәбкәм. (Алып шәленә төреп.) Мин киттем. (Чыгып китә.)

Салих (ялгыз). Йир бирсәләр, яхшы булыр иде, ул вакытта иген сачеп җибәрәсең. Старшинаны чәйгә алып кергәләргә кирәк. Таба майламый купмый... (Йөрергә тотына.) Юк, үзеңне-үзең онытып кына әллә нишләп булмый. Элгәре мин халык файдасы дип үземне-үзем корбан кылырга хәзер идем... Элгәре үзеңнең тормышыңны яхшыртырга кирәк, аннары кеше кайгыртырга!

Ишектән Закир килеп керә.

Закир. Әссәламе галәйкем. Исәнме, хәлфә? Җәмәгатең киткәнне күрдем дә, тукта әле, кереп утырыйм әле дип кердем.

Салих. Уз, утыр.

Закир (Киемнәрен салмаенча гына утыра). Нихәл, хәлфә? Шәһәрдә ниләр бар? Йир тугрысында ни сөйлиләр?

Салих. Аласы әйберләрем бик күп иде, сорашырга бушамадым.

Закир. Гәзитә алып кайткансыңдыр бит, анда ни сөйли?

Салих. Гәзитә алырга да онытканмын.

Закир. Син бигрәк ашыккансың. Элгәре, килгән вакытында, беләмсең, көн саен гәзитә алдырырга дип, малайлардан шәһәргә баручы эзләтә идең, хәзер үзең барганда да алып кайтмаган.

Салих. Алып кайта идем дә, онытканмын.

Закир. Кирәкле нәрсә онытылмый ул, синең шул хәзер дәрт кайткан!

Салих. Белмим.

Закир. Соң бу йир нишләр икән инде? Әле бит тирә-як урыслары бик каты торалар, бу ел сачәмез, диләр.

Салих. Белмим. Ул миннән түгел.

Закир. Мин синнән димим, мин әле сөйлим генә. (Туктап торып.) Менә син дә үзгәрдең! Син инде менә безнең өчен өзелеп йөрергә кирәк иде. Безгә ничек эшләргә аңлату кирәк иде. Урыслар йир алса, без йирсез калсак, яхшы булмас бит! Авыл шул, каралта! (Шул арада тәрәзәне дөбердәтәләр.)

Салих. Кем бар? (Тагы шакылдаталар.)

Закир. Мин чыгып карыйм. (Чыгып китә.)

Салих. Бу да миннән әллә ниләр өмет итә! Мин хәзер кеше өчен селкенеп йөрер хәлем юк. Үземнең җәмәгатем бар. (Шул арада: «Менә монда, монда!» — дигән тавыш ишетелә. Карга буялган кеше килеп керә.)

Салих. Ә, Фазыл! Әйдә! Кайдан җил ташлады?

Фазыл (чишенә башлап). Сөйләмә инде.

Салих. Закир абзый, кызыңны Мәрзия артыннан җибәр әле, кунак килде, дисен. Алар Хәйриләрдә.

Закир. Ярар. (Чыгып китә.)

Фазыл. Үлә яздык, көчкә авылны таптык. Мужикның аты бара алмый. Туңып үләмез күрәсең дип торам. (Үзе тишенә.) Сәгать ничә?

Салих. Сәгать тугызынчы.

Фазыл (тишенеп). Туңдым, без өчтә чыккан идек. (Идән буеннан йөрергә тотына.) Синең өй йылы. Салих, нихәл соң, нишләп торасың?

Салих. Артык эш юк, искечә.

Фазыл. Син бөтенләй әллә нишләп киткән, ун еллык картайган, нишләдең?

Салих. Тормыш.

Фазыл. Тормыш! Хәзерге тормыштан исең китәр иде. (Йөреп.) Суык үткән.

Салих (торып китә). Менә самавырга ут салыйм әле, хатын ашта иде.

Фазыл (ялгыз). Бу нишләгән? Бөтенләй башка кеше. Картайган, изелгән, иске муллалар төсенә кергән. Элгәре очкын Салих бөтенләй югалган. (Туктап карап.) Җиһазы-нисе һәммәсе сала мөәззиненеке кебек. (Иснәп.) Өённән куй мае исе чыга, тегендә бишек, тагы бишек, бала... хатын... Бу бөтенләй харап булган, бу бөтенләй кешелеген югалткан.

Салих килеп керә.

Салих. Казан нишләп тора? Җәйдән бирле барганым юк!

Фазыл. Казан кайный! Тагы ничек кайный! Бокыр-бокыр кайный, асты өсткә килә. Хәзер, туган, Казан — Кәҗә Ягькублар, мөселман Мөхәммәтшалар Казаны түгел, Казан хәзер безнең Казан. Казанда хәзер әллә ничә гәзитә чыга, Казан хәзер әдәбият базары. Печән базары түгел. Без хәзер кырыкка ярыламыз. Беремез җәмгыятькә бара, беремез йөримез гәзитә редакциясенә, ул эшнең күплеген белсәң иде, исең китәр иде.

Салих. Ничек ул кадәр сез эшкә кереп киттеңез?

Фазыл. Без генә түгел, хәзер бөтен дөнья үзгәрде, бөтен Русия башкарды! Ихтилял! Син нишләп торасың, син бит мәгариф таратырга булып киткән идең. Синең эшләр ничек?

Салих. Акрын гына бара!

Фазыл. Акрын гына ул синең берлә миннән башка да бара, менә безнең вазифа шуны тизрәк, кызурак бардыру!

Салих. Алай артык эш юк!

Фазыл. Кызлар мәктәбе ачтыңмы?

Салих. Ачтым.

Фазыл. Хатының укытамы?

Салих. Юк, мөгаллимә укыта.

Фазыл. Ник хатының укытмый?

Салих. Ул булдырырлык түгел.

Фазыл. Ул соң әле миннән качамыни, син соң элгәре качуның дошманы идең түгелме?

Салих. Ул шәкерт вакыттагы фикерләр дә авылда үзгәрә.

Фазыл (исе китеп). Балаңыз да бармыни?

Салих. Икесе бар, берсе өметтә.

Фазыл. Син бөтенләй тормышка яткансың, иптәш.

Салих. Әйе!

Фазыл. Соң хатыныңнан уңдыңмы?

Салих. Ничек әйтергә кирәк, әйе, уңдым...

Фазыл. Сөешәсез? (Салих дәшми.) Тормыш соң җиңел үтәме?

Шул арада Мәрзия чаршау төшерә дә, самавыр кертә, Салих чәй урыны хәзерли.

Салих. Яман түгел, менә әле йир бирергә телиләр.

Фазыл. Йир бирергә телиләр?!! Казаннан гәзитә аламсың?

Салих. Акча җибәргәнем юк, базардан алып кайталар.

Фазыл (гаҗәпсенеп). Бу ел соң, кеше гомерендә түгел, мәмләкәт гомерендә бер килә торган елда, гәзитәсез вакыт үткәрергә ярыймы?

Салих. Тормыш. (Үзе, чәй урыны хәзерләп, чәйләрне өлгертә.)

Фазыл. Миңа кул юарга кирәк.

Шул арада чаршау астыннан ләгән берлә комган тыгыла. Салих. Менә ю!

Фазыл барып кул юа, Салих чәй ясый. Фазыл кулын сөртеп килеп утыра. Шул арада чаршауны аз гына ачып Мәрзия карап тора да китә.

Салих. Син нишләп йөрисең?

Фазыл. Менә сөйләрмен! Ашыйсы бик килгән әле.

Салих. Менә каз ите бар.

Фазыл. Бабаң нинди кеше?

Салих (Чыраен сытып). Авыл кешесе, начар кеше түгел, бай гына мужик, безне шактый карый.

Фазыл. Яхшы торасызмы?

Салих. Яман түгел, элгәре яратмыйлар иде дә, хәзер яраталар.

Фазыл. Элек ник бозылыштыңыз соң?

Салих. Сәбәбе күп. Иң зурысы — минем яшьлегем, хәзер алай түгел.

Фазыл. Кемнәр берлә йөрешәсең соң? Мөгаллимәгә барып-килеп йөри торгансыз? (Үзе эчә.)

Салих (чыраен сытып). Баргалыйм.

Фазыл. Ник бик куркып җавап бирәсен, әллә хатының берлә дуст түгелләрме?

Салих башын селки. Фазыл исе китеп карап тора.

Салих. Ул көнли...

Фазыл. Муллалары нинди сон?

Салих. Иске муллалар. Мәгънәсез нәрсәләр...

Фазыл. Соң син кемнәр берлә генә йөрешәсең, ничек гомер үткәрәсең, әллә бик күп укыймсың, әллә хатыныңны бик күп укытамсың?

Салих. Берсен дә эшләмим. Үзем укырга китап юк, элгәре кебек дәрт тә юк. Хатыным укырга яратмый. Барырга кеше юк. Мәктәпкә барып балалар укытам, аннары шунда муллалар янына берәр йирдә аш була, бабайларга барам, шулай көн үтеп тә китә.

Фазыл. Шуның берлә гомерең үтә. Мужиклар берлә эш итәсеңме? Алар берлә сәяси мәсьәләләр тугрысында сөйләп-фәлән итеп утырасынмы?

Салих. Юк.

Фазыл (торып йөрергә тотына. Бераздан соң). Синең, Салих, бу авылда эшләгән эшең шундагы кырык-илле балага язу таныту гъшамыни? Син бит элгәре мөгаллим булганда, беләмсең, нинди зур өметләр берлә киткән идең? Син шул авылны гына түгел, шул тарафны яктыртырга уйлаган идең. Кая соң синең ул эшең? Син үзең укымыйсың, син хатыныңны укытмыйсың, син авыл халкы берлә эш итмисең, аларга хәзерге вакытның әһәмиятлелеген аңлатмыйсың. Син сон нишлисен? Син шул утыз-кырык малайны төрки таныту берлә ка-нәгатьләнеп торасыңмыни? Әй Салих! Салих! Син тәмам үзгәргәнсең, син, Салих, элгәреге очкынлы Салих түгел. Син, Салих, иске заманнардагы авыллардагы балалар укыткан булып торган суфилар кебек булгансың. Син, Салих, нишләдең? Син миңа ачуланма, Салих. Мин синең

дустың, мин синең иптәшең, мин бу сүзне йөрәгем әрнегәнгә сөйлим! Мин, монда килергә чыкканда, элгәре кебек шат, ачык, гайрәтле Салихны күрермен, аның берлә әллә никадәр эш эшләрмен дип уйлаган идем. Аның урынына мин элгәреге Салихның калдыгын таптым. Ни булды сиңа? Сөйлә! Ник син бу кадәр үзгәрдең?

Салих. Белмим, Фазыл, мин үземне моңынчага кадәр үзгәргән дип белми идем, әле хәзер үземне сиңа чагыштыргач кына белдем.

Фазыл. Әй-әй! Минем күзләремә яшьләр килә, минем жылыйсым килә, син шул авылны агартыр өчен, аның гыйлемен үзеңә кадәр күтәрер өчен монда килдең, өч ел эчендә син үзең шул авыл кешеләре дәрәҗәсенә төштең. (Салих дәшми.) Без Казанда бу тараф бөтенләй Салих кулында, ул анда ялтыраган йолдыз кебек тора, аның аркасында әллә ничә авылны агарта аламыз, дип уйлый идек, һәммәсе җилгә очты! һәммәсе бетте. Беләмсең, сине күргәч, бөтен эшемне оныттым. Әй Салих, Салих! Кайда синең элгәреге ышануың, кайда синең өметең?.. Шул тормыш кайгылары, шул авыл мужиклары, шул мужик кызы синең бөтен ышанычыңны, бөтен өметеңне бетердемени?

Салих (йөреп). Фазыл! Фазыл! Син минем йоклаган элгәреге Салихны уяттың, син минем тормышымның иң авырулы йирен ачтың. Әйе, мин моңынча хатыным берлә тартышып, бабайлар, әбиләр берлә тартышып гомеремне әрәм иттем. Мин, сазлыкка баткан кеше кебек, шул наданлык дәрьясына үзем баттым. Мин, әллә нинди белмәгән кызга өйләнеп, үземне-үзем наданлык богавына богауладым. Мин вак нәрсәләр берлә тартыша-тартыша үземнең гайрәтемне, дәртемне югалттым. Мин сиңа хәзер эч серемне сөйлим, мин хәзер элгәреге Салих түгел. Мин хәзер элгәреге үземнең уйларымнан үзем көлә башладым. Элгәреге үземнең әллә нинди дәрт берлә эшләгән эшләремне тилелеккә хисап кыла башладым. Менә хәзер синең сөйләгән сүзләреңне дә, мин аңласам да, мин аларга ышанмыйм. Син Казанның кайнавына ышанасың, син, сәясәт галәменә кереп, анда әллә нинди авыл халыкларын беректерергә ышанасың, мин аларга ышанмыйм.

Фазыл. Син нигә ышанасың?

Салих. Белмим... Бернигә ышанмыйм!

Фазыл. Алай булгач, ни дип дөньяда торасың? Син шул ашап-эчәр өчен генә яшисеңмени? Юк, түгел, Салих. Мин сиңа ышанмыйм! Синең хәзер элгәреге Салихын әллә нинди тузаннар берлә капланган, әллә нинди ямьсез тормышлар астында калган. Син үзең үзгәрмәгән, сине менә, шул сазлыктан, шул былчырактан алып чыгарга кирәк. Сине саф һавада сулатырга кирәк. Менә мин сине бу сазлыктан чыгармаенча калмыйм. Мин синең иптәшең, мин синең дустың.

Салих (башын селки.)

Фазыл. Шулай булса, менә бу фатирыңны, менә шул мәктәбеңне ташла да, Казанга китәмез. Сиңа хәзер монда торырга ярамый!

Салих. Минем хатыным бар... Минем балаларым бар...

Фазыл. Булса, аналары берлә торырлар, бераз рәтләнгәч алдырырсың.

Салих. Белмим, мин анда барып нишләрмен?

Фазыл. Кеше ни эшләсә, шуны эшләрсең. Мин сине алмаенча китмим, шуны бел! Синең бу изелүеңә син генә түгел, бөтен иптәшләрең риза түгел. Син бит, Салих, хәзер кеше түгел. Син бит, Салих... (Әйтә алмаенча тора.) Син бит, хәзер мещан! Син бит үзеннән-үзе разый тук мещан! (Кызу-кызу йөри. Бераздан Салихның янына килеп туктый.) Бир, Салих, кулыңны, бир кулыңны. Менә мин сине бу былчырактан өстерәп чыгарыр өчен кулымны сузам. Бир кулыңны! Бир. (Салих тик катып тора.) Үзенне-үзең кызгансаң, бир! Минем берлә китәргә, бу сазлыктан мәңгегә китәргә вәгъдә бир! (Салих тик катып тора.)

Салих. Юк, юк! Миннән булмый! Булмый! Минем йоклаган җәрәхәтемне уятма, булмый!

Фазыл. Салих! Синең үзеңнең моңда киткән чагындагы уйларыңны хәтергә төшер әле. Син шул вакыттагы, эш өчен үлә торган Салихны күз алдыңа китер әле. Әй Салих, Салих! Син нишләдең... Син! (Аның күзләренән яшь ага. Бик көчәнеп.) Син бөтенләй кешеләр дәфтәреннән чыктыңмыни? Юк, мин моның берлә килешә алмыйм, юк. (Урындыкка утырып, яулыгыны күзенә куеп, еларга тотына. Салих катып тора)

Фазыл. Бу бит үлү, Салих! Бу бит тегенди үлүдән дә начар. Бу бит рухани үлү... Моны күргәнче, мин синең үлүеңне күргән булсам, җиңелрәк булыр иде.

Салих (калтыраган тавыш берлә). Фазыл! Фазыл! (Фазыл дәшми. Елый. Салих, янына килеп, башыны кочаклап.) Фазыл! Фазыл! (Фазыл дәшми.) Мин... уйладым... мин китәм.

Фазыл (Сикереп торып, Салихны кочаклап үбеп), Салих! Салих! Рәхмәт, рәхмәт! Син әле, Салих, үлмәгән. Син, Салих, кеше! Син хәзер минем шатлыгымны белсәң иде, бүгенге көн минем гомеремнең иң шатлыклы көне! Бүген мин бер кешене әҗәлдән коткардым. (Тагы Салихны үбә.) Мин Салихны икенче кат анадан тудырдым.

Салих. Рәхмәт, Фазыл, килүеңә рәхмәт! Мин хәзер үзем дә үземне яңа кеше кебек хис итәм.

Фазыл. Уф! Син минем, Салих, котымны очырдың. Мине өч еллыкка картайттың. Мине таш кискән кебек арыттың. Уф, ярый, хәзер күңел тынычланды, калганын иртәгә сөйләрмез. Кайда, мине яткыр! (Тагы

Салихның маңлаеннан үбә. Салих чаршауны тартып урын күргәзә, Фазыл кереп китә.)

Салих (ялгыз гына). Миңа ни булды? Мин нишләдем, мин тәмам яңа кеше булдым. Әле ярый бу Фазыл килде. (Уйлап торып.) Мин соң чынлап яңа кеше булдыммы? Мин элгәреге Салих булдыммы? (Бераздан.) Юк, юк! Мин һаман әле мужик кияве Салих! Мин һаман әле муллалар арасында ашка йөри торган Салих! Ник ул килде, ник бу минем җәрәхәтемне ачты, ник бу минем йоклаган Салихымны уятты! Мин — Салих! Мин әллә никадәр хезмәт итәргә дип сызганып керешкән егет, нишләдем? Шулай ук мин шул өч ел эчендә бер эш эшли алмадыммыни? Мәктәп? Кызлар мәктәбе? Мәктәп? Әйе, мәктәп... Мәктәп соң мине канәгатьләндерәме? Мин соң шул мәктәптән зур эш эшли алмый идеммени? Өч ел гомер сарыф кылырлык мин файда иттемме?.. Юк!.. Юк!.. Мин өч ел эчендә нишләдем? Мин өйләндем... Өйләндем... Ике бала ясадым!.. Шулмы эш! Аны кем ясамый?! Үзем нишләдем? Гыйлемем арттымы? Арттымы?... Юк! Юк!.. Минем иптәшләрем өч ел эчендә әллә никадәр укыдылар. Мин нишләдем? Мин ике бала ясадым! Минем иптәшләрем Казанны кайнаталар. Мин нишләдем? Мин нишләдем? Мин иртәдән алып кичкә кадәр хатыным берлә оршышам. Мин беттем, мин кешелектән чыктым. Шул каһәр суккан тормыш, шул каһәр суккан мужик кызы мине эштән чыгарды. (Йөри.) Мин бәлки киләчәктә эшләрмен... Киләчәктә? Нәрсә эшләрмен?.. Ничек эшләрмен? Казанга барырмын... Укырмын... Эшләрмен... Хатыным... Балаларым нишләр? Юк, булмый, минем киләчәккә өметем юк. Минем киләчәккә ышанычым юк! Булмый. (Туктап торып.) Алай киләчәккә ышанычың булмагач, торуымнан ни файда була дип игътикадың булмагач, ни дип дөньяда торырга кирәк? Ни дип торырга кирәк? Үләргә кирәк... Үләргә кирәк? Ничек үләргә кирәк?.. (Өстәл тартмасыннан револьвер алып, туктап.) Шул револьверның шул шөребен генә борырга кирәк тә үләргә кирәк. (Револьверны алып.) Үләргә кирәк. Рухан үлгәч, җисмән да үләргә кирәк. (Чикәсенә куеп карый. Туктап торып.) Балаларым, хатыным нишләр? Юк, булмый. (Револьверны куя) Менә тагы чынлап тора башлармын. Тагы иске Салих булырмын! (Бала тавышы ишетелә.) Менә бала! Әнә шуның өчен мин дөньяда торырга кирәк. Әнә шул баланы ашатыр өчен, шундый балаларны ашатыр өчен, киендерер өчен, минем ышанычым булмаса да торырга кирәк. Мин шулар өчен, көн дә хатыным берлә оршышсам да, торырга кирәк. Мин шулар өчен муллалар берлә ашка йөрергә кирәк. Шулар өчен фидия алырга кирәк. (Туктап торып.) Менә тагы берсе туар. Ике булыр, тагы берсе туар, өч булыр, дүрт булыр, биш булыр, бөтен өй бала берлә тулар... Минем туларны тудырыр өчен, шуларны үстерер өчен дөньяда торырга кирәк. Шуның өчен хатыным берлә оршышырга кирәк. Шуның өчен иске идеалларны ташларга кирәк... Юк, юк... Миннән булмый... Булмый! Мин шул балаларны тудырыр өчен дөньяга килмәгән, мин хезмәт итәргә килгән. (Туктап торып.) Кемгә хезмәт итәргә?.. Халыкка... Халыкка!.. Ничек?.. Мин хезмәткә ышанмыйм... Мин бернәрсәгә ышанмыйм! Ышанмасаң, дөньяда торма!.. Торма... (Тагы револьвер янына килә.) Әйе,

торма! (Револьверны алып.) Шул балаларны үстерер өчен, аларны тудырыр өчен дөньяда торма! (Револьверны карап.) Иске идеалыңны югалткан кеше, яңы идеалыңны таба алмаган кеше, дөньяда торма!.. Торма! Менә шуның шөребен бор да үл!.. Үл! (Тагын чикәсенә револьверын куя да, үзе уйланып китеп.) Иртәгә шылтырап-шылтырап тора торган салам берлә яккан мич гөр-гөр яныр, мин булмам... Мин булмам. Иртәгә туңып, катып, букчаларын күтәреп балалар мәктәпкә җыелырлар... Мин булмам. Иртәгә салкын көнне кызыктырыр өчен кебек чыккан кояш нуры берлә кар бөртекләре асылташ кебек җем-җем итәрләр, мин булмам... Иртәгә... һәммә авыл гөр килер... Һәммә кеше тормыш берлә ләззәтләнер... Мин булмам... (Якындагы урындыкка бик каты утырып, кычкырып егларга тотына. Бераз елагач.) Юк, юк! Торасым килә. Торасым килә! (Револьверны куеп, нык-нык иттереп.) Торасым килә. Мин дә кеше кебек тулы тормыш берлән торасым килә. (Сикереп тора.) Балалар кебек торасым килә. (Тагы тавышланып еларга тотына, бераздан күзен сөртеп.) Бетте... (Тагы йөреп.) Булды. Китәм. Бу тормыштан китәм... Мәңгегә китәм. Тормышның мәгънәсен эзләргә китәм. (Өстәл янына утырып, бик кызуланып язарга тотына, берсе артыннан берсе ике хат язып конвертларга тыга да, өстенә киенергә тотына, тун кия. Бияләй ала. Ишеккә барып җитәр алдыннан борылып китеп, ике бишекнең әле берсене, әле берсене ачып.) Хушыңыз, балалар! Хушыңыз! Мине гаеп итмәңез! (Үзе еглый) Мине гаеп итмәңез! (Кулы берлән битене сыпырып, бераз туктап торып.) Хуш, Мәрзия! Син дә хуш! Син дә миннән бәхил бул!.. Синдә агызачак күз яшьләрең өчен бәхил бул! Хуш, мәктәп! Хуш, авыл! Хуш, Фазыл, син дә! Хуш үзеңнең кайнаган Казаның берлә, Фазыл, син дә хуш! (Бик акыртын гына.) Хуш, мине, минем кебекләрне эштән чыгарган бәдбәхет иске тормыш!

Ишекне ачып чыгып китә. Ишек бераз ачык кала. Ишектән су агымы кебек салкын ага башлый. Бүлмә салкынлана. Ыңрашкан тавыш ишетелә. Бүлмә ишегеннән Фазыл чыга. Ул калтырый.

Фазыл. Бу ни бу? (Өстәлдә револьверны күреп.) Бу ни? (Аның тавышына Мәрзия уяна, чаршау селкенә.) Салих! Салих! (Җавап юк. Мәрзия ишекне ачып тышка кычкыра.) Син! Син... Син! (Җавап юк.) (Өстәлдә хатлар куреп). Ә, менә нәрсә. (Укырга тотына.) «Фазыл! Мин киттем. Бу тормыштан киттем. Тормышның мәгънәсен эзләргә, үземә идеал эзләргә киттем. Синең кайнаган Казанына түгел... Туп-туры киттем. Бәлки кыргыз сахрасына китәрмен. Бәлки Төркстанга китәрмен, бәлки Истамбулга, бәлки Парижга, бәлки тормышның теге ягына. Хуш».

Мәрзия (йөгереп чыгып). Кая китте? (Кычкырып еглый. Балалар еглавы ишетелде.) Бу балаларны нишләрмен! (Фазыл катып тора. Мәрзия ишекне ачып). Син! Син! Салих! Кайт! Кайт! Гәзитә укырсың!.. Кайт... Мөгаллимәгә дә... барырсың! Кайт, кайт! (Җавап юк. Кычкы-рып елап урындыкка утыра. Аның тавышы, балалар тавышы бергә кушыла.)

Пәрдә төшә. Соң.

ИСКӘРТМӘ

Мөгаллим. – Драма Г.Исхакыйның фото-рәсеме белән Казанда Хөсәен Әбүзәрев наширлегендә Н.М.Чижова типографиясендә 1908 елда басылып чыга. 84 бит. Имза: Мөхәммәдгаяз Исхаков. Әдипнең үз кулы белән 1951 елда язылган библиографиясендә пьесаның язылу вакыты 1906 ел дип күрсәтелгән. Петербургтагы цензор В.Смирнов пьеса белән кулъязма килеш тә танышкан. Әмма басарга рөхсәтен бирмәгән. Ә әсәр басылып чыккач, «сәхнәдә уйнарга ярамый» дип кире кайтарыла. Икенчесендә В.Смирнов ачуы килеп: «Мин бөтенләй аңламыйм, бер мәртәбә кире кагылган пьесага ничек инде икенче тапкыр рөхсәт сорарга мөмкин? Моны татарның гадәттәге үҗәтлеге яки цензураның игътибарсызлыгына исәп тоту дип аңларгамы? – дип яза (Россия Үзәк дәүләт архивы. 776 ф., 26 тасв., 85 эш, 13-14 кәгазьләр).

Китап басылып чыккач та бер-бер артлы рецензияләр дөнья күрә. Г.Камал «Гаяз әфәнденең бу әсәре театру өчен тәртип иткән китаплары арасында иң беренче диярлектер. Бу әсәрдә мөгаллимнәрнең әхлак вә кыяфәтләре, аларның үзләре белгән аз мәгълуматлары илә зур эшләр күрсәтергә иҗтиһадлары, анларның гавам илә бу хакта көрәшүләре, гаилә эчендәге хәятлары тәмам җанлы итеп, фотограф кадәр вакыйгга мотабикъ, хакыйкатькә якын итеп тасвир ителмештер... Китапның техника җәһәте дә әүвәлге әсәрләреннән күп төзек һәм яхшы чыккан. Гаяз әфәнденең әүвәлге әсәрләрендә сәхнәгә кую җәһәтеннән читен вә уңайсыз урыннары булгалый иде», – ди. (Яңа китаплар.– Йолдыз, 1909, 2 июнь.) Мәкаләләр авторлары пьесадагы вакыйганың реаль тормыштан алынуына игътибар итәләр. Г.Баттал, мәсәлән, «Мөгаллим» тормышымызның [бер] кисәгене бик яхшы күрсәтәдер. Анда күрсәтелгән нәрсәләр мәгыйшәт вә вакыйгга да бик мотабикъ кеби күренәләр»,– дип яза. («Мөгаллим» китабы вә өйләнү мәсьәләсе.– Вакыт.– 1909, 27 июнь.) «Бу китапны укыган вакытта адәм үзен бер дә язудан укыган кебек күрми, чын мәгыйшәт уртасында торган кебек хис итә». Бусы – Кәбир Бәкер сүзләре (К.Б. – «Мөгаллим.– Йолдыз,– 1909, 13 октябрь.)

Матбугаттагы мәгълүматларга караганда, «Мөгаллим» пьесасының беренче тапкыр сәхнәдә куелу урыны һәм датасы. Оренбург, 1910 ел, 7 март. Шуннан башлап ул сәхнәдә күп мәртәбәләр уйнала. Спектакльгә рецензияләр дә байтак языла. Һәм аларның һәркайсында тормыш вакыйгалары Г.Исхакый каләменнән гаҗәп табигый чыгуы ассызыклана. Әмма китап хакында һәм шулай ук спектакльләр турында язылган рецензияләрдә драманың соңгы.бишенче пәрдәсе турында тәнкыйть фикерләре, аның алдагы пәрдәләргә ябышмавы, артык булуы әйтелә. «Яңа тормыш каһарманнарын шулкадәр томанлы, яхуд тормыштан ерак күрсәтәдер» (К.Бәкер), «Актык пәрдәдә җәгъли бер халәт тасвир ителдекеннән вә ул да кирәгенчә эшләнмәдекеннән уйнаучыларга да бик ватылырга кирәк була, сүзләрнең

ябышмаулары, кыланышларның урынсызлыкларын карап тору сәерчеләргә начар тәэсир калдыра» (Г.Камал).

Артистлар еш кына очракта «Мөгаллим»нең соңгы – бишенче пәрдәсен төшереп калдырып та уйныйлар. Ф.Әмирхан бу турыда түбәндәгеләрне әйтә: «Зур мөхәррирнең бу әсәре, хөррият хәрәкәтләре вакытындарак язылган бер әсәр булганлыктан, соңгы бишенче пәрдәсендә беркадәр бертарафлыкка мөбтәлядер. Ләкин зур талант, шул бертарафлыктан үзе дә курыккан шикелле, үзенең бөтен бертарафлыгын әүвәлге дүрт пәрдәсендә чыгара алмыйча килеп, фәкать бишенче пәрдәсендә генә кинәттән чыгарып ташлыйдыр. Шуңар күрә дә пьесаның иң йомшак йире дә бишенче пәрдәдәдер. Артистлар, бу пәрдәне бөтенләй калдырып, пьесаның иң куәтле вә иң матур йирен генә уйнадылар ки, моннан пьеса бернәрсәсен дә җуялтмады гына түгел, бәлки мөкәммәлрәк булып чыкты... Моны без хосусый әһәмият биреп әйтәмез ки, әгәр яхшы пьесалар булса, артистларымызның да бик яхшы тәрәкъкый итә алачакларын күрсәтәдер. (Ф.Ә. – «Мөгаллим».– Кояш, 1914, 27 гыйнвар).

АҢЛАТМАЛАР

Булыгин (Александр Григорьевич, 1851–1913) – 1905 елда Россия империясенең эчке эшләр министры, эре алпавыт.

«Иман шарты» («Шараит әл-иман») – мәдрәсәләрдә укырга-язарга өйрәнә башлаган балаларга бирелә торган беренче дәреслек ролен уйнаган китап. Бу китапның эчтәлеге шуннан гыйбарәт: башта гарәп әлифбасы бирелә, аннан хәрефләрнең исемнәре, иҗекләрне уку күнегүләре, саннарны белдерү өчен кулланыла торган хәрефләр, гарәп телендә төрле догалар китерелә.

«Тәрҗеман» – Россия җирлегендәге төрки халыклар арасында нәшер ителгән беренче гәзитәләрдән. 1905 елга кадәр гомум төрки һәм рус телләрендә, аннан соң гомум төрки телендә чыга (апр., 1883–1918, Бакчасарай шәһәре, Кырым).

Мушкатан – ату коралы (мылтык төре).

Әбүҗәһел – Мөхәммәд пәйгамбәр атасының туганнан туган агасы, дин дошманы Әбү Хәким бине Әбелхәким бине Һашимның кушаматы. Әбүҗәһел Мөхәммәд пәйгамбәрне гаиләсе белән Мәккәдән куып бара, Бәдер

сугышында үтерелә. Ислам динендә, гадәттә, аңа бәддога укыла, каргыш белдерелә.

«Мораделгарифин» – («Суфыйлык юлында иң югары дәрәҗәләргә ирешүчеләрнең максаты»), Аллаһияр суфыйның суфыйлык буенча фарсы телендәге тезмә әсәре. XVII гасырга карый. Татар мәдрәсәләрендә дәреслек булып йөргән.

«Кәләпүшче кыз» – Гаяз Исхакый әсәре, Казанда 1900, 1902 елларда басылган. (Әсәрнең текстын шушы басманың беренче томыннан карагыз).

«Мәгыйшәт» – Садри Максуди (1878–1957) әсәре. Казанда 1900, 1914 елларда басылган. Хәзерге укучы өчен «Казан утлары»ның 1994 ел, 7 санында дөнья күрде.

«Шәкерт һәм студент» – Фатих Кәрими (1870–1937) әсәре. Казанда 1899, 1903 елларда басылган. «Шәкерт илә студент» дигән исем белән 1903 елда Оренбурда да басылып чыга. Совет чорында 1925 елда «Татар әдәбияты китапханәсе» сериясендә 12 нче китап булып, 1979 елда М.Гайнуллинның «Татар мәгърифәтчелек әдәбияты» исемле китабында бераз кыскартылып дөнья күрә. 1996 елда Ф.Кәриминең М.Гайнетдинов төзегән сайланма әсәрләрендә басылды.

«Сәлимә» – («Сәлимә, яки Гыйффәт») . Риза Фәхретдинов (1859–1936) әсәре. Казанда 1899 елда басылган.

«Өч хатын берлән тормыш» – Гаяз Исхакыйның беренче сәхнә әсәре. 1900 һәм 1912 елларда Казанда басылган.

...Кырымда мәдрәсәи галия ясамакчы булалар – сүз югары белем бирә торган мәдрәсә ачу турында бара.

Ярымчыбык – үлчәү берәмлеге.

Матамал – тиргәп әйтелә торган сүз.

Руза бәйрәме – ураза гаете; мөселманнарда Рамазан аенда 30 көн ураза тотканнан соң уздырыла торган бәйрәм.

Корбан бәйрәме – мөселманнарның дини бәйрәме. Бәйрәм Зөлхиҗҗә аеның (һиҗри елның 12 нче ае) 9-13 көннәрендә уздырыла. Корбан чалуның да үз тарихы булган. Ривайәтләргә караганда, Ибраһим пәйгамбәр Аллаһе Тәгаләгә чиксез бирелгәнлек билгесе итеп үзенең улы Исмәгыйльне корбан итәргә әзер булуын белдергән. Ләкин Алла кодрәте белән, аның алдына корбанга сарык килеп баскан. Бу вакыйга Коръәннең 37 нче сүрәсендә һәм хәдисләрдә тасвирлана. Корбан өчен сарык, кәҗә, сыер һәм дөя кебек пар тояклы хайваннар тәкъдим ителә. Бер генә тояклы булганга, ат рөхсәт ителми.

Мукшы – мордва халкындагы ике этник группаның берсе. Икенчесе – эрзя.

Кәҗә Ягъкуб (Якуб Ибраһим улы Хәлили, 1878–1938), журналист, педагог, мәгърифәтче. 1913–1918 елларда Казанда «Сөембикә» һәм 1917.1918 елларда «Балалар дөньясы» исемле журналлар чыгарган. Татар мәктәпләре өчен басылган «Гыйльме хәл» («Фән дөньясында»), «Иң яңа әлифба» исемле дәреслекләр авторы. 1917 елдан соң Казан һәм Буа дәүләт учреждениеләрендә эшли. Репрессияләнгән һәм үлгәннән соң акланган.

1905–1907 еллардагы революциядән соң Россиядә башланган каты реакция татарлар тормышында да төрлечә чагылыш таба. Мәсәлән, гәзитәләрдә ысуле җәдид мәктәпләренә һөҗүмнәр турында язып чыгалар. 1908 елның 21 гыйнварында «Әлислах»та дөнья күргән хәбәрдә берничә фанатик мулла-мөәззиннең Кәҗә Якубны мәктәпкә җибәрүләре, Кәҗә Якубның балаларны тентеп чыгуы, мөгаллимне куып җибәрүе әйтелә. «Шәкертләр» имзасы белән басылган бу хәбәр:

«Без, шәкертләр, югарыда исемнәре мәзкүр адәмнәргә игълане нәфрәт кыламыз»,–дигән сүзләр белән тәмамлана.

Бу вакыйгалар турында Г.Тукай да, Ф.Әмирхан да язып чыгалар. Күрәсең, реакция барган елларда Якуб Хәлили фанатик муллалар йогынтысында була.

Мещан – революциягә кадәрге Россиядә шәһәр вак сәүдәгәрләреннән, һөнәрчеләрдән, вак хезмәткәрләрдән һ.б.ш. торган катлау. Шул катлауга кергән кеше дә шулай аталган.

Харита – географик карта.

Көррәи мөҗәссәмә – глобус.

Тәгассыб –фанатизм.

Мөяссәр булу – бу урында: тию, эләгү.
Вазыйфә – хезмәт хакы.
Ысуле саутия – аваз методы.
Тияп – төяп.
Тишенү – чишенү.

Мәкъбүл – яраклы табылу.

Ма бәгыд – дәвамы, согысы.

Хәйсыять – тоткан урын.

Хасыять – үзенчәлек.

Көррәи мөҗәссәмә – глобус.

Хилафе фараз – уйлаганнарның киресе.

Вазыйфә – хезмәт хакы.

Ысулы җәдидә – яңа ысул.

Маза китәрү – борчу.

Исмасам – ичмасам.
Матамал – тиргәү сүзе.
Ихтилял – революция.
Игътикад – ышаныч.

Чыганак: Исхакый Г. Әсәрләр. 4 том. - Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2003. Б. 154-206.

Текст, искәртмә һәм аңлатмаларны әзерләүче: Лена Гайнанова.